

27 423

Wet houdende regels inzake handelingen met geslachtscellen en embryo's (Embryowet)

MEMORIE VAN ANTWOORD

Ontvangen 7 februari 2002

De leden van de CDA-fractie menen dat met het wetsvoorstel weliswaar wordt voldaan aan hun wens tot wettelijke regeling van de onderhavige problematiek, maar dat gezien de wijze waarop gestalte wordt gegeven aan de beschermwaardigheid van beginnend menselijk leven er naar hun mening sprake is van een fundamentele breuk met het verleden. De aan het woord zijnde leden zullen bij de plenaire behandeling verder ingaan op de substantiële redeneringen van de regering, maar hadden ter voorbereiding daarvan nog behoefte aan beantwoording van een aantal vragen. Allereerst willen zij een uitleg over de stellingname van de regering dat wetenschappelijk onderzoek gericht dient te zijn op meer gezondheid en niet op perfectie. Zij wijzen erop dat over de inhoud van die begrippen verschillend kan worden gedacht en vragen waar de grens tussen beide wordt getrokken.

Gelet op de bij verschillende gelegenheden door de leden van de CDA-fractie gegeven opvatting betreffende de beschermwaardigheid van beginnend menselijk leven ligt de mening van deze leden betreffende het wetsvoorstel in de lijn der verwachtingen. Wij respecteren hun opvatting uiteraard, maar delen haar niet en zullen de opvatting van dit kabinet bij de plenaire behandeling van het wetsvoorstel naar aanleiding van de inbreng van de aan het woord zijnde leden bij die gelegenheid gaarne nog eens uiteenzetten. Naar aanleiding van de thans gestelde vragen merken wij het volgende op.

Dat in onze benadering het embryo niet vanaf het prilste begin absolute beschermwaardigheid bezit, wil niet zeggen dat wij gebruik van embryo's voor elk doel, en ook niet voor elk goed doel, acceptabel achten. Daaruit vloeit de noodzaak voort van het maken van afwegingen en het doen van keuzes. Centraal in die afweging staat de menselijke waardigheid en het respect voor menselijk leven in het algemeen, maar wij willen ook rekening houden met andere waarden zoals genezing van zieken of bevordering van hun gezondheid, het welzijn van onvruchtbare paren en het welzijn van het toekomstige kind. De gedachte dat ontwikkelingen in de medische zorg gericht dienen te zijn op meer gezondheid en niet op perfectie hebben wij genoemd als leidraad bij afwegingen waarbij een mogelijke inbreuk op de uitgangspunten van menselijke waardigheid en respect voor menselijk leven in het geding is. Wij hebben echter niet de verwachting dat met die leidraad voor elk concreet geval de uitkomst van

¹ De brochure: Voorstel voor een embryowet is ter inzage gelegd op het Centraal Informatiepunt onder griffiennr. 128 222.

de afweging bij voorbaat vast ligt. Sommige gevallen zijn duidelijk. Het creëren van genetisch identieke individuen is een uiting van het streven naar perfectie die wij in elk geval willen voorkomen. Wij laten dan nog daar dat deze vorm van kloneren een zo vergaande inbreuk op de menselijke waardigheid betekent dat zij ook als therapeutisch middel niet aanvaardbaar zou zijn. Het wetsvoorstel kent dan ook op dit punt een absoluut verbod. Aan de andere kant bestaat bij ons tegen gebruik van overtollige embryo's voor de ontwikkeling van heilzame medische toepassingen als verhoging van het succespercentage van in-vitrofertilisatiebehandelingen of transplantatie van cellen of weefsels geen enkel bezwaar.

Andere gevallen zijn minder duidelijk en zullen in concreto een zorgvuldige afweging vereisen. De wet bevat daarvoor criteria met name in artikel 8 (voor regulier gebruik van restembryo's), artikel 9 (voor regulier gebruik van speciaal gekweekte embryo's op termijn) en de artikelen 10 en 11 (voor wetenschappelijk onderzoek met embryo's). Deze criteria hebben als gemeenschappelijke noemer dat het gebruik van embryo's slechts aanvaardbaar is voor geneeskundige doeleinden.

Een tweede vraag van de leden van de CDA-fractie betreft het verbod op het tot stand brengen van mens-diercombinaties en van genetisch identieke individuen. Deze leden zijn het eens met genoemde verboden maar vragen zich af of die verboden in het door de regering gehanteerde referentiekader kunnen worden volgehouden. Indien immers in de toekomst bijvoorbeeld bij wetenschappelijk onderzoek door middel van het tot stand brengen van mens-diercombinaties zou kunnen worden voldaan aan alle in artikel 10 genoemde eisen, wat is daar dan op tegen in de redeneertrant van de regering, zeker wanneer voldoende maatschappelijk draagvlak is ontstaan voor het nut van een dergelijke toepassing. Zoals uit ons antwoord op de vorige vraag van de aan het woord zijnde leden reeds blijkt wordt het gebruik van embryo's voor ons niet door elk doel gerechtvaardigd. Sommige handelingen met menselijke embryo's betekenen ook in een therapeutische context een zodanige aantasting van de menselijke waardigheid dat zij in het algemeen wettelijk behoren te worden verboden en er geen ruimte is voor afweging tegen het nut van mogelijke toepassingen. Dat geldt ook voor het creëren van de in artikel 25 verboden mens-diercombinaties.

De leden van de CDA-fractie brengen het voorbeeld ter sprake van een ouderpaar dat een kind dat zij hebben verloren, willen vervangen door een «kopie» van dat kind. Zij constateren dat deze wens geen medische oorzaak heeft en vragen of dit voor ons de reden is om een verbod voor te stellen voor het doen ontstaan van genetisch identieke individuen. Het door deze leden aangehaalde voorbeeld heeft ons bij de keuze om een verbod op kloneren van individuen in het leven te roepen niet voor ogen gestaan. Nadat wij in 1998 het aanvullend protocol van de Raad van Europa bij het Verdrag inzake de rechten van de mens en de biogeneeskunde hebben ondertekend is er in binnen- en buitenland een discussie op gang gekomen over kloneren. In die tijd werden in de literatuur dergelijke voorbeelden naar voren gebracht. De voorbeelden zijn voor ons geen aanleiding geweest het principiële standpunt over het tot stand brengen van genetisch identieke individuen te herzien. Wij keuren deze vorm van kloneren af, omdat wij van mening zijn dat die in strijd is met de menselijke waardigheid. Als gezegd, zelfs een medische reden kan voor ons het kloneren van menselijke individuen niet rechtvaardigen.

Deze leden maken een vergelijking met de situatie waarin een paar van twee vrouwen via kunstmatige inseminatie (KI) of in-vitrofertilisatie (IVF) een beroep doet op de gezondheidszorg. Hun kinderloosheid heeft geen medische oorzaak, zij kunnen immers beiden onvruchtbaar zijn, zo memoreren deze leden.

Omdat wij kloneren dus niet afwijzen om de reden dat de toepassing geen medische reden heeft, gaat de vergelijking niet op. Wij willen echter in zoverre nog wel reageren dat er voor ons een verschil is tussen KI en IVF. KI kan wat ons betreft worden toegepast bij mannelijke onvruchtbaarheid en bij afwezigheid van een mannelijke partner. IVF kan bij afwezigheid van een mannelijke partner pas aan de orde zijn als de vrouw een vruchtbaarheidsprobleem heeft. Wij hebben dit toegelicht in twee brieven aan de Tweede Kamer dd. 28 juni 2000 (CSZ/ZT 2076894 en 25 september 2001 (Kamerstukken II, 2001–2002, nr. 23 207, nr. 26.

De leden van de CDA-fractie constateren met de Gezondheidsraad dat slechts op beperkte schaal onderzoek is gedaan naar de mogelijke lange-termijn effecten van ivf op kinderen. Zij vragen of de rapportages van het College van zorgverzekeraars, genoemd in de nota naar aanleiding van het verslag reeds zijn uitgebracht en wat daarvan de bevindingen zijn. Tenslotte vragen zij wat het standpunt van de regering terzake is.

Deze rapportages zijn nog niet uitgebracht. Hieronder geven wij ter informatie een overzicht van de stand van zaken rond de genoemde onderzoeken.

- In het kader van het ZonMW-CVZ programma «Doelmatigheidsbevordering bij de diagnostiek en behandeling van vruchtbaarheidsstoornissen» zijn in december 2001 enkele studies gestart op het gebied van kosten-effectiviteit; veiliger en eenvoudiger IVF en IUI. De eindresultaten van deze studies worden in de loop van 2003 en eind 2004 verwacht. In 2002 en 2003 zullen nog enkele studies op het gebied van vruchtbaarheidsstoornissen van start gaan.¹
- Het landelijk evaluatieonderzoek naar kinderen geboren na IVF en ICSI wordt in februari van dit jaar afgerond en eind mei 2002 wordt een rapport van het CVZ over dit onderwerp verwacht.
- Het evaluatieonderzoek betreffende het Planningsbesluit IVF en de subsidieregeling voor IVF/ICSI is het afgelopen jaar van start gegaan en eerste ondergetekende verwacht eind april een rapport daarover van het CVZ te ontvangen. -De resultaten van het MESA/TESE-onderzoek worden eind 2003 verwacht.

Voor wat betreft mogelijke de lange-termijn effecten van IVF/ICSI behandeling op kinderen, merken wij op dat internationaal ook veel onderzoek plaatsvindt en dat het aanbeveling verdient dat Nederlandse onderzoekers aansluiting zoeken bij lopende onderzoeken in het buitenland op dit gebied². Ter informatie vermelden wij hierbij dat het CVZ in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie (NVOG) en een onderzoeksbureau bezig is met het opzetten van een landelijke registratie. Hiermee zou op termijn ook inzicht verkregen kunnen worden in de lange termijn effecten van de IVF-behandeling op kinderen.

De leden van de CDA-fractie vragen of eerste ondergetekende met het oog op het thema «een slimme meid krijgt haar kinderen op tijd», zoals toegezegd, gesprekken heeft gevoerd met het NIGZ en haar collega's bij Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en wat de resultaten daarvan zijn. Tenslotte vragen zij of onderzocht is of zal worden of en in welke mate het beleid ter zake van de combinatie werk-zorg effect heeft op het eerder genoemde uitstel gedrag.

Er zijn op ambtelijk niveau gesprekken gevoerd met de collega's van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft een initiatief genomen om in het komende voorjaar een tweedaagse conferentie te organiseren waarin twee thema's centraal staan, namelijk tienermoederschap en uitgesteld ouderschap. Doel van de conferentie is

¹ Ter informatie: de inhoud van de thema's van het door ZonMW uitgevoerde programma is als volgt: oriënterend fertiliteitsonderzoek en spontane zwangerschapskans; standaardisatie semenanalyse en bepaling chlamydia antilichaamtiter; diagnostiek tubapathologie; indicaties voor tubachirurgie; indicaties voor IVF; veiliger en eenvoudiger IVF; ICSI voor kinderen van vijf jaar; ovariële stimulatie-protocollen.

² Wij noemen hierbij rond ICSI de Child and Family Outcome (CFO)-studie. Dit is een studie in 5 internationale centra (Griekenland, Londen, Brussel, Göteborg, Kopenhagen) met 650 ICSI kinderen, 450 IVF kinderen en 450 natuurlijk verwekte kinderen. Naar verwachting is de studie in 2003 afgerond. De uitkomstmaten zijn: congenitale afwijkingen, fysieke, emotionele en neurologische ontwikkeling op de leeftijd van 5 jaar, familie relaties en stress in de familie.

Daarnaast noemen wij een studie in 3 internationale centra (USA, België, Zweden) gericht op vergelijking tussen ICSI kinderen en natuurlijk verwekte kinderen. Naar verwachting zou de studie eind 2001 zijn afgerond. De primaire uitkomstmaat is mentale ontwikkeling.

het inventariseren van (good practices om tienerzwangerschappen tegen te gaan en) good practices om de nadelen van uitgesteld ouderschap duidelijk aan te geven en sociaal-maatschappelijke factoren die leiden tot (tienerzwangerschappen dan wel) uitgesteld ouderschap op te heffen. Met deze conferentie, die in samenwerking met de ministeries van VWS en enkele andere ministeries georganiseerd zal worden, wordt beoogd het thema uitgesteld ouderschap weer krachtig op de agenda te zetten. Het volgende kabinet kan de resultaten in een vervolgbeleid omzetten en daarbij onder meer bezien of er onderzoek nodig is in welke mate het beleid op het terrein van de combinatie van zorg en arbeid effect heeft op het uitstellen van ouderschap.

Op dit moment is er sprake van een stijgende vraag naar IVF die mede samenhangt met het langer uitstellen van de kinderwens, zo constateren de leden van de CDA-fractie. Zij vragen sinds wanneer van een stijging sprake is, of wij cijfermatig kunnen verduidelijken in hoeverre van een stijging sprake is en in hoeverre dat te wijten is aan uitstelgedrag. Deze leden vragen tenslotte of in cijfermateriaal bekend is waaraan het uitstelgedrag te wijten is.

In antwoord op deze vragen allereerst het volgende. Een normaal vruchtbare vrouw heeft tot haar dertigste jaar maandelijks een kans van circa 20% om zwanger te worden. Op haar vijfendertigste is deze kans verminderd tot 10% en met 38 jaar is deze nog maar 5%. Dit betekent nog wel dat bij de leeftijd van 35 jaar de kans op zwangerschap na 12 maanden 75% is en na 24 maanden 80%. Uit de literatuur kan afgeleid worden dat er bij de leeftijd van 33 jaar een omslagpunt is waarna de kans op een doorgaande zwangerschap tamelijk plotseling belangrijk afneemt. Deze tendens brengt een toename met zich mee van het aantal vruchtbaarheidsbevorderende behandelingen. Om welke aantallen het gaat is moeilijk te achterhalen. Dat de stijging te maken heeft met uitstelgedrag lijkt op grond van de hiervoor genoemde passages geen twijfel. In 1993 waren de motieven voor uitstel van ouderschap als volgt¹:

Vrouwen zonder kinderen 25–29 jaar tijdens interview

Werk 44%

Wilde eerder geen kinderen 28%

Studie 19%

Geen partner 19%

Vrouwen zonder kinderen 30 jaar of ouder tijdens interview

Werk 27%

Wilde eerder geen kinderen 24%

Studie 10%

Geen partner 30%

Vrouwen met één of meer kinderen, leeftijd bij eerste kind 25–29 jaar

Werk 18%

Wilde eerder geen kinderen 41%

Studie 10%

Geen partner 7%

Vrouwen met één of meer kinderen, leeftijd bij eerste kind 30 jaar

Werk 21%

Wilde eerder geen kinderen 45%

Studie 16%

Geen partner 13%

Het is niet onwaarschijnlijk dat de eerste drie genoemde categorieën elkaar overlappen. De tweede categorie kan immers zijn oorzaak hebben in de eerste of de derde. De vrouwen konden meer dan een reden opgeven.

De leden van de CDA-fractie vragen de regering uiteen te zetten wat – in vergelijking met Nederland – het succespercentage van IVF in Duitsland is en of een verschil relatie heeft met het Duitse beleid om slechts een

---

¹ (Bron CBS, Onderzoek Gezinsvorming, in «Uitgesteld ouderschap. Een onderzoek naar de maatschappelijke consequenties van het uitstel van de geboorte van het eerste kind.» Emancipatieraad, 1996).

beperkt aantal eicellen te bevruchten en bij de vrouw te implanteren. Verder vragen zij of tevens kan worden uiteengezet of men in Duitsland van zins is om de regelgeving aldaar te wijzigen naar Nederlandse snit. In Duitsland leidt ongeveer 22% van de IVF-behandelingen tot zwangerschap. De gegevens betreffen observaties gedurende de eerste weken van de zwangerschap. De verdere follow-up vindt plaats door obstetrici en niet door het IVF-team. Op grond van de Duitse wet is het inderdaad niet geoorloofd meer embryo's tot stand te brengen dan geïmplanteerd zullen worden. Dit heeft tot gevolg dat er vaker hormoonstimulatie plaats moet vinden. Er zijn in Duitsland geen plannen om de wet te wijzigen.

Status van het embryo

De leden van de CDA-fractie hadden nog behoefte aan een nadere toelichting met betrekking tot de positie van de ongeborene in de vigerende wetgeving. Deze positie was voor hen na de plenaire behandeling in de Tweede Kamer niet voldoende helder geworden, bijvoorbeeld ten aanzien van de erfrechtelijke positie van een ongeborene.

Wat dit laatste betreft, teneinde als erfgenaam bij versterf te kunnen optreden, moet men bestaan op het ogenblik dat de nalatenschap is opengevallen (zie thans artikel 4: 883 BW, en voor het komende erfrecht artikel 4.2.1. BW). Evenwel geldt op grond van de nasciturus-regel van artikel 1:2 BW, het kind waarvan een vrouw zwanger is als reeds geboren ten tijde van het overlijden van de nalatenschap en is het dus erfgenaam. Indien het echter dood ter wereld komt, wordt het nooit geacht te hebben bestaan en zal het kind dus niet bij versterf hebben geërfd (de ongeborene is dus erfgenaam, maar raakt door levenloos geboren te worden de erfenis weer kwijt). Duidelijk is ook dat er van een geboorte sprake moet zijn, wil iemand daadwerkelijk erven.

Bij de plenaire behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer was vooral de vraag aan de orde of het embryo nu een zaak is waarvan men «dus» eigenaar kan zijn of die van een nalatenschap deel kan uitmaken. Wij hebben aangegeven dat het antwoord op zulke vragen in de regel weinig bruikbaar is -hetzelfde geldt voor de stelling dat het embryo reeds een rechtsobject is – en dat het veeleer van belang is vast te stellen dat er ten aanzien van het embryo zeggenschap en beschikkingsbevoegdheid kan bestaan, onder zekere voorwaarden en uitsluitend aan bepaalde personen toekomend, en bij voorkeur eenduidig vastgelegd. Dat is overigens precies wat het wetsvoorstel doet.

De positie van de ongeborene is, behalve in evenvermelde bepaling van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek, ook in de wetgeving betreffende afbreking van zwangerschap aan de orde. Als niet aan de wettelijke voorwaarden wordt voldaan, is afbreking van de zwangerschap niet toegelaten en wordt de ongeboren vrucht dus beschermd. Het Wetboek van Strafrecht bepaalt dat onder een ander van het leven berooven ook wordt verstaan het doden van een vrucht die naar redelijkerwijs verwacht mag worden in staat is buiten het moederlichaam in leven te blijven.

De leden van de CDA-fractie stellen nog enkele vragen over de veertien-dagengrens die in het wetsvoorstel is opgenomen. Deze leden vragen zekerheidshalve te bevestigen dat deze grens niet wordt gehanteerd als een cesuur in de beschermwaardigheid. Deze leden begrijpen niet waarom handhaafbaarheid als argument wordt gehanteerd voor de veertiendagengrens. Nu een embryo zich in vitro thans niet langer kan ontwikkelen dan ongeveer zeven dagen, waarom is er dan een noodzaak of wenselijkheid van verlenging van de termijn tot 14 dagen, zo vragen deze leden. Zij vragen of kan worden uitgesloten dat deze ruimte voor experimenten met embryo's geen nadelige invloed heeft op de ontwikkeling van ethisch minder beladen alternatieven.

De veertiendagengrens moet inderdaad niet worden gezien als een soort

van cesuur. Voor het kabinet is de mate van waarschijnlijkheid dat een embryo zal uitgroeien tot een mens een van de belangrijkste criteria voor de mate van bescherming die aan het embryo moet worden gegeven. Dit criterium leidt niet tot een cesuur bij een bepaald moment in tijd of zelfs in ontwikkeling, maar tot onderscheid tussen embryo's waarvan vaststaat dat zij teloor zullen gaan en embryo's die geïmplanteerd zullen worden of zijn, of die zich vanaf de conceptie in het moederlichaam hebben ontwikkeld. Het wetsvoorstel geeft aan deze embryo's dus een veel verdergaande bescherming dan aan embryo's die hoe dan ook teloor zullen gaan. De termijn van veertien dagen ontwikkeling zou enigszins arbitrair genoemd kunnen worden. Desalniettemin is er, ook internationaal, overeenstemming over de wenselijkheid van het trekken van een grens. Het zich onbegrensd laten ontwikkelen van een embryo buiten het moederlichaam is, naar de mening van het kabinet, niet te verenigen met het uitgangspunt van menselijke waardigheid en respect voor menselijk leven. Wij hebben voor een grens gekozen die ook in andere landen wordt gehanteerd. Bij een embryo dat zich in de baarmoeder ontwikkelt, wordt bij veertien dagen het onderscheid zichtbaar tussen hetgeen zich tot het embryo zal ontwikkelen en hetgeen tot zwangerschapsondersteunend weefsel. In hypothetische zin hebben wij in de nota naar aanleiding van het verslag van de Tweede Kamer gereageerd op een suggestie van de leden van de VVD-fractie. Wij hebben aangegeven dat, indien zich ooit zo'n situatie zou gaan voordoen, het feit dat er dan anatomisch een onderscheid zichtbaar wordt, een verbod op verder kweken handhaafbaar zou zijn. Zolang de stand van de wetenschap niet zover is, en het is inderdaad ook niet te verwachten dat daarop binnen afzienbare tijd wel zicht op komt, heeft het argument van handhaafbaarheid op grond van anatomisch verschil geen betekenis. Het kan slechts worden gezien als bijkomend argument voor de keuze van de grens.

Deze keuze moet ook niet worden gezien als een verlenging met het oog op een uitbreiding van de mogelijkheid om experimenten met embryo's te doen. Wij hebben ons slechts laten leiden door hetgeen internationaal gebruikelijk is om als grens te hanteren. Reeds in 1988 heeft de regering aangegeven deze grens te zullen hanteren, mede op basis van de concept-aanbevelingen van de Raad van Europa.

Wij zien geen relatie met de ontwikkeling van ethisch minder beladen alternatieven voor experimenten met embryo's. Het wetsvoorstel bepaalt immers in artikel 10, onder b, dat een onderzoeksprotocol slechts een positief oordeel kan krijgen als redelijkerwijs aannemelijk is dat het onderzoek niet met andere vormen of methoden van wetenschappelijk onderzoek kan plaatsvinden dan met onderzoek met de desbetreffende embryo's.

Alternatieven

In de VS mag uitsluitend onderzoek worden gedaan met bestaande stamcellijnen en niet met boventallige of speciaal gekweekte embryo's, zo stellen de leden van de CDA-fractie. Deze leden vragen ons te bevestigen dat dit meer embryosparend is dan de weg die met het voorliggende wetsvoorstel wordt ingeslagen. Zij vragen waarom wij niet dezelfde keuze maken. Zij constateren dat er wereldwijd ongeveer 70 stamcellijnen zijn en vragen of dit voldoende is voor de gewenste onderzoeken, afgezien van die onderzoeken die alleen kunnen worden uitgevoerd door middel van het creëren van nieuwe embryo's.

De uitsluitingen en beperkingen waarover deze leden spreken gelden alleen voor hetgeen in de overheidssector plaatsvindt of hetgeen met federale financiering wordt uitgevoerd. Voor de private sector gelden de verboden niet. Wij willen deze uitsluitingen en beperkingen, zoals het slechts toestaan van het werken met bestaande stamcellijnen, niet overnemen. Veel onderzoek dat nuttig kan zijn, zal dan niet meer mogelijk

zijn. Niet omdat het aantal bestaande cellijnen niet voldoende zou zijn, maar omdat niet al het wenselijke onderzoek verricht kan worden met stamcellijnen. Onderzoek ter verbetering van de IVF-behandeling, onderzoek naar de oorzaken van onvruchtbaarheid en onderzoek op het terrein van erfelijke en aangeboren afwijkingen zal dan niet of slechts in beperkte mate kunnen worden verricht. Het onderzoek dat met stamcellijnen wordt verricht, is grotendeels gericht op de ontwikkeling van technieken om cellen en weefsels te kweken die gebruikt kunnen worden voor transplantatiedoeleinden. Overigens zijn voor dit onderzoek wereldwijd de bestaande cellijnen in ieder geval niet voldoende als de wetenschap zo ver zou zijn gevorderd dat experimentele transplantaties bij patiënten zouden kunnen worden uitgevoerd. Op dat moment is een groot aantal verschillende cellijnen nodig om een implantaat te kunnen kweken dat de minimaal vereiste weefselovereenkomst heeft. Deze leden vragen vervolgens in welke mate uit foetaal weefsel eicellen en stamcellen kunnen worden verkregen vergeleken met de behoefte daaraan voor de onderzoeken zoals in het voorliggende wetsvoorstel bedoeld.

Uit foetaal weefsel kunnen alleen voorlopers van eicellen worden verkregen. Het is nog de vraag in hoeverre het mogelijk zal zijn deze in-vitro te laten rijpen. Misschien is deze vraag uit ontwikkelingsbiologisch perspectief interessant. Gebruik van deze eicellen als bron voor het tot stand brengen van embryo's om stamcellen te kunnen verkrijgen, ligt niet voor de hand. Om te beginnen valt dit evengoed onder het verbod van speciaal kweken, als andere vormen van speciaal tot stand brengen van embryo's. Bovendien is de weg omslachtig en heeft deze geen voordelen boven het gebruik van restembryo's. Onderzoek naar de bruikbaarheid van foetale stamcellen zal plaatsvinden mede gericht op het antwoord op de vraag welke bron van stamcellen uiteindelijk het beste resultaat geeft. Zoals ook in andere antwoorden is aangegeven, is dat onderzoek geen alternatief voor onderzoek met embryonale stamcellen.

De aan het woord zijnde leden vragen naar aanleiding van de uitspraak van eerste ondergetekende «Als er in de nabije toekomst een alternatief zal zijn, dan moet het ook niet op die manier gebeuren» (Tweede Kamer, Handelingen 8-345). Kan de regering verduidelijken wat onder «nabije toekomst» moet worden verstaan en hoe moet worden ingeschat welke ethisch minder beladen alternatieven (ook in het buitenland) perspectief bieden, en hoe kan worden gecontroleerd of de onderzoeken terzake nauwlettend worden gevolgd? Inzicht in wat onder «nabije toekomst» moet worden verstaan, zal voor een deel kunnen worden verkregen uit het advies dat de Gezondheidsraad hopelijk dit jaar zal uitbrengen over de stand van de wetenschap ten aanzien van het gebruik van embryonale, foetale en adulte (stam)cellen voor transplantatiedoeleinden. Daarnaast is het antwoord op de vraag of en zo ja welke ethisch minder beladen alternatieven voor het gebruik van embryo's perspectief bieden uiteraard afhankelijk van de voortgang die zich voordoet bij het ontwikkelen van die alternatieven. Wat betreft de wetenschappelijke stand van zaken zijn de adviezen en signaleringen van de Gezondheidsraad voor het kabinet maatgevend. Het behoort tot de verantwoordelijkheid van elke wetenschapper de voor zijn werk relevante en actuele informatie te vergaren. Wij hebben daarin ook het volste vertrouwen.

De leden van de CDA-fractie zijn het met ons eens dat het van belang is bij in-vitrofertilisatie en ook anderszins embryosparend te werk te gaan. Zij vragen uiteen te zetten hoe wij willen stimuleren dat onderzoek met adulte stamcellen en met foetaal weefsel, dienend als alternatief voor het experimenteren met zogenaamde overbodige embryo's, plaatsvindt en welke financiële middelen wij daartegenover zetten. Zij vragen of daarbij uiteengezet kan worden wat de verhouding is met de middelen die

worden uitgetrokken voor onderzoek met zogenaamde overbodige embryo's.

In de hiervoor genoemde adviesaanvraag is de Gezondheidsraad niet alleen gevraagd om te rapporteren over de stand van wetenschap ten aanzien van het gebruik embryonale, foetale en adulte (stam)cellen voor transplantatiedoeleinden, maar ook om een antwoord te geven op de vraag welke ontwikkelingen zodanig veelbelovend zijn, dat de Raad verdere stimulering daarvan wenselijk acht. Uit het advies zal, naar wij aannemen, ook duidelijker worden of en in hoeverre het gebruik van adulte stamcellen op termijn zal kunnen leiden tot uitkomsten die als volwaardig alternatief kunnen worden beschouwd voor het gebruik van restembryo's voor transplantatiedoeleinden. Overigens maakt het Hubrechtlaboratorium voor het thans lopende onderzoek slechts gebruik van een ingevoerde stamcellijn, en niet van stamcellen afkomstig van Nederlandse restembryo's. De CCMO kan geen positief advies uitspreken over een onderzoeksprotocol met een doel dat buiten de terreinen ligt waarover in 1995 met de Tweede Kamer overeenstemming is bereikt. Omdat het kweken van stamcellen zou gebeuren ten behoeve van transplantatieonderzoek, kan het Hubrechtlaboratorium geen restembryo's gebruiken om een eigen stamcellijn op te zetten. Andere Nederlandse onderzoeksinstellingen maken derhalve evenmin gebruik van restembryo's om stamcellen te verkrijgen. Van een verhouding tussen middelen besteed aan onderzoek met adulte stamcellen en stamcellen afkomstig van restembryo's is dan ook geen sprake.

De leden van de CDA-fractie verzoeken te motiveren waarom de Gezondheidsraad pas op 17 januari 2001 is verzocht advies uit te brengen inzake de stand van de wetenschap met betrekking tot het gebruik van embryonale, foetale en adulte cellen en stamcellen voor het kweken van organen, weefsels en cellen voor transplantatiedoeleinden. Het gevolg daarvan is volgens deze leden dat een voorstel voor de Embryowet aan de Tweede Kamer is gezonden waarin keuzes terzake zijn gemaakt maar geen rekening gehouden is kunnen worden met het advies van de Gezondheidsraad. Voorts willen deze leden weten, of het gevraagde advies eerder dan in eerste instantie aan de Gezondheidsraad gevraagd is, wordt uitgebracht.

Het verzoek van 17 januari 2001 aan de Gezondheidsraad om onder meer advies uit te brengen over de stand van wetenschap ten aanzien van het gebruik van de genoemde typen cellen voor transplantatiedoeleinden in brede zin, dus zowel ten behoeve van orgaanvervanging als voor celtherapie, is gedaan in de relatie tot het onderwerp xenotransplantatie. Daarmee is in eerste instantie met name beoogd uitvoering te geven aan de motie van de heer Van der Vlies (kamerstukken II 1999/2000 26 335 nr. 6), waarin de regering is verzocht het zoeken naar oplossingsrichtingen voor het orgaantekort allereerst te (doen) richten op het ontwikkelen van alternatieven voor xenotransplantatie, en de mogelijkheden daarvoor helder in kaart te brengen. De adviesaanvraag bestrijkt derhalve een breder terrein dan het gebruik van embryo's ingevolge het wetsvoorstel. Voor alle mogelijke methoden voor het kweken van cellen of weefsels voor transplantatiedoeleinden geldt overigens dat zij niet binnen afzienbare tijd aan de orde zullen zijn omdat het onderzoek nog in de kinderschoenen staat. Het wetsvoorstel geeft wat betreft handelingen met embryo's richting aan de ontwikkelingen. Wachten met wetgeving tot wat betreft de concrete mogelijkheden meer duidelijkheid ontstaat als gevolg van de advisering door de Gezondheidsraad, zou betekenen dat de wetgever voorlopig aan de zijlijn blijft staan en achterop gaat lopen. Daarvan zijn wij geen voorstander.

Hoewel de Commissie van de Gezondheidsraad die het advies voorbereidt pas in december 2001 ingesteld is, is de Commissie zeker voornemens het advies spoedig uit te brengen. Het valt echter nog niet te zeggen of het

vóór dan wel in de komende herfst zal kunnen verschijnen. De leden van de CDA-fractie vragen of wij willen bevestigen dat een publieke discussie over de onderhavige problematiek wenselijk is en of wij willen beargumenteren waarom die discussie niet zou moeten worden afgewacht alvorens het onderhavige wetsvoorstel kracht van wet te verlenen.

Zoals in de nota naar aanleiding van het verslag beschreven, hebben wij ten tijde van de indiening van het wetsvoorstel bij de Tweede Kamer getracht een publieke discussie op gang te brengen en daartoe faciliteiten ter beschikking gesteld en aangeboden. Ondanks dat we ons gericht hebben op maatschappelijk organisaties die naar onze verwachting belangstelling zouden hebben voor het onderwerp, zoals onder meer patiëntenverenigingen, vrouwenorganisaties en levensbeschouwelijke organisaties, was er slechts een beperkte animo om het onderwerp bij de achterban onder de aandacht te brengen of een debat te organiseren. Niettemin besteden de media met enige regelmaat aandacht aan het onderwerp. In het bijzonder toen er nieuwe ontwikkelingen op het gebied van stamcellen waren, was er in de media een levendige uitwisseling van meningen. Het zou een miljoeneninvestering vergen om een groter deel van het publiek te bereiken zonder de garantie dat die investering zou leiden tot het gewenste resultaat: een levendige discussie in brede lagen van de bevolking waaruit een duidelijke mening van de meerderheid naar voren komt.

Verdrag

De leden van de CDA-fractie gaan in op het gegeven dat het wetsvoorstel een afwijking bevat van artikel 18 van het Verdrag inzake de rechten van de mens en de biogeneeskunde (VRMB). Zij hechten aan een uitleg van het verdrag in overeenstemming met de geest ervan en vragen een nadere toelichting van de regering omtrent de interpretatie en de ontstaansgeschiedenis. In dat verband vragen zij waarom tien maanden na de inwerkingtreding van het verdrag een wetsvoorstel wordt ingediend dat daarmee in strijd is en of voor de totstandkoming en/of inwerkingtreding van het verdrag de zienswijze van de regering op enigerlei wijze is duidelijk gemaakt.

Bij de voorbereiding van het verdrag in de jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw behoorde Nederland aanvankelijk tot degenen die hebben gepleit voor opneming in het verdrag van een algeheel verbod op het speciaal tot stand brengen van embryo's op grond van de overtuiging van het toenmalige kabinet dat zulk gebruik van embryo's onder alle omstandigheden in strijd is met de bescherming die aan menselijk leven vanaf het prilleste begin toekomt. Reeds toen was in de commissie die het verdrag voorbereidde, echter duidelijk dat voor verschillende deelnemers een ongeclausuleerd verbod alleen acceptabel was als er ook een mogelijkheid tot het maken van een voorbehoud op dit punt zou zijn. Verder voortschrijdend inzicht ten aanzien van mogelijke toekomstige heilzame toepassingen op het gebied van de gezondheidszorg en gewijzigde politieke verhoudingen hebben ook in Nederland geleid tot een genuanceerder standpunt. Het huidige kabinet is geen voorstander van onmiddellijke en volledige opheffing van het verbod op speciaal kweken van embryo's, maar wil niet bij voorbaat een ontwikkeling uitsluiten waarbij onder strikte voorwaarden het gebruik van speciaal gekweekte embryo's toelaatbaar wordt ten behoeve van de ontwikkeling van medische therapieën waarvoor geen alternatief bestaat. Deze nuancering van het Nederlandse standpunt is niet van vandaag op morgen tot stand gekomen. Er is sprake van een ontwikkeling in de gedachtevorming die pas na de ondertekening van het verdrag, mede op basis van de advisering door de Gezondheidsraad in 1998 concretere vorm heeft gekregen. Wij merken trouwens op dat die ontwikkeling in de

gedachtevorming ook op dit moment nog niet leidt tot afzien van een verbod op speciaal kweken van embryo's zoals voorzien in het verdrag. Gegeven het hiervoor geschetste standpunt van het kabinet en het feit dat het verdrag door Nederland nog niet is goedgekeurd, menen wij dat het niet voor de hand ligt nu tot onvoorwaardelijke goedkeuring over te gaan. Dat zou niet in overeenstemming zijn met het huidige Nederlandse standpunt en ertoe dwingen om tegelijk met de ratificatie ook stappen te ondernemen om te komen tot wijziging van het verdrag. Dat zou niet consequent zijn en ook niet realistisch, omdat wijziging van het verdrag een lange en moeizame weg is. In termen van het VRMB betekent deze opstelling een voorbehoud ten aanzien van artikel 18, tweede lid. Artikel 36 van het verdrag biedt daarvoor met zoveel woorden de mogelijkheid indien bestaande wetgeving niet in overeenstemming is met een bepaling uit het verdrag. Van die bevoegdheid wordt door vaststelling van de Embryowet, die ten tijde van de totstandkoming van het verdrag reeds in voorbereiding was, en het maken van een voorbehoud in de komende goedkeuringswet gebruik gemaakt. Op dit punt is geen sprake van jurisprudentie zoals de aan het woord zijnde leden in dit verband nog vragen. Naar onze mening kunnen echter tegen deze gedragslijn, die naar verwachting ook in België zal worden gevolgd en waarin artikel 36 van het verdrag met zoveel woorden voorziet, geen steekhoudende juridische bezwaren worden ingebracht.

De leden van de CDA-fractie hebben uit de behandeling in de Tweede Kamer begrepen dat op het onderhavige punt de Tweede Kamer een aantal kritische juridische reacties hadden bereikt als commentaar op het voornemen van de regering. Zij vragen of de regering kan bewerkstelligen dat ook de Eerste Kamer deze reacties ontvangt? Op een verzoek onzerzijds aan de Tweede Kamer om de door de leden van de VVD-fractie van de Tweede Kamer genoemde reacties aan ons te doen toekomen, is van de kant van de Tweede Kamer meegedeeld dat hen dergelijke reacties niet bekend waren.

Ontbreken importverbod gekweekte embryo's

De leden van de CDA-fractie gaan in op de argumenten voor het ontbreken van een door hen gewenst verbod op de import van speciaal gekweekte embryo's. Zij vragen naar de vergelijkbaarheid wat betreft de handhaafbaarheid van een import verbod op speciaal gekweekte embryo's en het in de wet opgenomen verbod van commerciële handel in embryo's. Kan de regering bevestigen dat geen garantie kan worden gegeven voor het niet vóórkomen van dergelijke import en dat – indien zulks zou worden ontdekt – geen sanctie mogelijk is. Zij vragen daarbij ook in te gaan op de in de Tweede Kamer gemaakte vergelijking met de handel en het gebruik van verdovende middelen en willen weten of de regering de stelling deelt dat normatieve en normerende verboden die moeilijk handhaafbaar zijn, reeds om die reden niet in wetgeving zouden moeten worden neergelegd.

Voor het niet in de wet opnemen van een importverbod voor speciaal gekweekte embryo's is door ons een drietal overwegingen gehanteerd, namelijk dat een dergelijk verbod moeilijk handhaafbaar zou zijn, dat het gebruik van speciaal gekweekte embryo's reeds is verboden en dat het bezwaarlijk is een dergelijk strafrechtelijk verbod alleen als signaal in de wet op te nemen. Deze overwegingen leveren voor ons alleen in onderling verband maar niet elk op zich een afdoende argumentatie op om af te zien van het door de aan het woord zijnde leden voorgestane verbod. Wij delen dus niet de stelling dat verboden die moeilijk handhaafbaar zijn, alleen om die reden niet in wetgeving moeten worden neergelegd maar vinden het wél verstandig een dergelijk verbod niet in de wet op te nemen als daarnaast ook al sprake is van een ander – beter controleerbaar –

verbod waardoor het onwaarschijnlijk is dat de ongewenst handelingen zullen plaatsvinden. Garanties kunnen niet worden gegeven maar het is niet goed denkbaar dat speciaal gekweekte embryo's zullen worden geïmporteerd als het gebruik ervan strafbaar is. Mocht zich toch een geval van import van speciaal gekweekte embryo's voordoen en zou dat ontdekt worden, dan is een sanctie dus wel mogelijk ter zake van het gebruik van die embryo's. Een verbod op gebruik van verdovende middelen daarentegen zal niet automatisch leiden tot stopzetting van de handel in die middelen. Het verschil ligt uiteraard in de grote commerciële belangen die bij verdovende middelen anders dan bij speciaal gekweekte embryo's in het spel zijn en die import en handel in verdovende middelen de moeite waard maken ook als het gebruik verboden is.

Artikel 27 van het wetsvoorstel bevat een verbod voor de verstrekking aan anderen van geslachtscellen en embryo's tegen een vergoeding die meer bedraagt dan de kosten die een rechtstreeks gevolg zijn van de verrichte handelingen. Een dergelijke handeling veronderstelt de betrokkenheid van een vragende en een aanbiedende partij die na elkaar gevonden te hebben, een in het algemeen traceerbare financiële transactie verrichten. Dat biedt meer aanknopingspunten voor controle en handhaving dan het enkele fysiek binnen de landsgrenzen brengen van een speciaal gekweekt embryo dat – daar is vaker op gewezen – aanzienlijk kleiner is dan de punt achter deze zin. Bovendien zijn er naast het in artikel 27 opgenomen verbod geen andere verboden die tot hetzelfde resultaat leiden. Zoals gezegd is het laatste in het geval van import van speciaal gekweekte embryo's mede de reden om van een verbod af te zien; de (niet) handhaafbaarheid is daarvoor op zich geen voldoende argument.

De leden van de CDA-fractie missen in het wetsvoorstel waarborgen die een scherpe grens markeren tussen het doen ontstaan van embryo's voor een zwangerschap en het doen ontstaan van «overbodige» embryo's. Zij vragen hoe in de praktijk gecontroleerd kan en gaat worden dat geen «rest»embryo's worden gecreëerd en waarom een wettelijke waarborg niet wenselijk wordt geacht.

De grens die deze leden bedoelen ligt tussen de twee verschillende intenties waarmee embryo's tot stand kunnen worden gebracht. Het verschil in intentie is inderdaad cruciaal, ook voor het kabinet. Om die reden is er in het wetsvoorstel immers onderscheid gemaakt tussen restembryo's en speciaal gekweekte embryo's. Om te voorkomen dat in de praktijk dit onderscheid vervaagt hebben we in het wetsvoorstel waarborgen opgenomen.

Embryo's die ten behoeve van een IVF-behandeling worden gecreëerd, worden tot stand gebracht met het oog op de tot stand te brengen zwangerschap. Er behoort te worden gewerkt volgens de professionele standaard die erop is gericht de hormoonstimulatie te optimaliseren, hetgeen inhoudt een stimulatie die zo min mogelijk risico's voor de vrouw met zich brengt en toch voldoende eicellen oplevert om een aanvaardbaar succespercentage bij de behandeling te hebben. Om te bevorderen dat deze standaard daadwerkelijk in alle klinieken bekend is en ook wordt gehanteerd, is in het wetsvoorstel in artikel 2 de eis gesteld dat het instellingsprotocol in ieder geval regels moet bevatten met betrekking tot de wijze waarop de ovulatiestimulatie plaatsvindt. Dit is een wettelijke waarborg. Omdat de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie een standaardprotocol zal opstellen zal deze werkwijze nog verdergaand zijn gewaarborgd. De aanwezigheid van een instellingsprotocol vergemakkelijkt de controle in de praktijk. Er kan dan immers worden nagegaan of de in de patiëntendossiers beschreven doseringen en stappen in overeenstemming zijn met het protocol. Dat het protocol aan de CCMO en aan de Minister van Volksgezondheid ter kennis moet worden gebracht, waarborgt dat het protocol niet in strijd is met de wet.

De leden van de CDA-fractie zien als verschil tussen prenatale en preïmplantatie genetische diagnostiek dat bij de laatste bewust voor een selectietechniek wordt gekozen, terwijl bij prenatale diagnostiek de keuze om het kind niet geboren te laten worden weliswaar aan de orde kan komen, maar dat het kiezen voor prenatale diagnostiek nog niet hoeft te impliceren dat voor een abortus wordt gekozen.

Het kiezen voor prenatale diagnostiek impliceert inderdaad niet altijd dat bij een ongunstige uitslag zal worden gekozen voor een abortus, maar wel vaak. Het is geen uitzondering dat een paar dat een grote kans heeft een kind met een ernstige erfelijke aandoening te krijgen, een zwangerschap aandurft omdat de mogelijkheid van prenatale diagnostiek bestaat. Van de paren die om preïmplantatie genetische diagnostiek vragen bestaat een niet onaanzienlijk deel uit paren die reeds enkele malen gekozen hebben voor afbreken van de zwangerschap. Wij vinden het verschil tussen prenatale en preïmplantatie genetische diagnostiek dan ook niet principieel. Tegenover de nadelen van de IVF-behandeling die de vrouw moet ondergaan, staat naar onze mening het voordeel dat een abortus provocatus in een gevorderd stadium van de zwangerschap wordt voorkomen.

Deze leden vragen in dit kader het onderscheid tussen het willen streven naar meer gezondheid en niet naar perfectie te expliciteren, ook waar het gaat om ziektes/aandoeningen die met leven verenigbaar zijn.

Omdat bij prenatale diagnostiek en bij preïmplantatie genetische diagnostiek in principe dezelfde aandoeningen kunnen worden vastgesteld brengt de mogelijkheid van preïmplantatie genetische diagnostiek niet met zich mee dat er meer mogelijkheden zouden zijn om naar perfectie te streven. Bij de indicatiestelling voor beide vormen van diagnostiek is voorwaarde dat er sprake moet zijn van een kans op een ernstige erfelijke aandoening. Bovendien moet die kans groot zijn. Wij hebben op dit moment geen enkele aanleiding om ervan uit te gaan dat in de praktijk lichtvaardig met deze diagnostiek wordt omgegaan en dat die uitgevoerd zou worden om triviale redenen.

De leden van de CDA-fractie vragen de regering te reageren op een tegenstrijdigheid in de nota naar aanleiding van het verslag ten aanzien van de totipotentie van het embryo.

In reactie hierop kan worden opgemerkt dat van een tegenstrijdigheid geen sprake is. De Gezondheidsraad heeft in zijn advies van 1998 aangegeven dat in het stadium waarin PGD wordt uitgevoerd naar alle waarschijnlijkheid geen sprake meer is van totipotentie (het embryo bestaat dan uit 6 tot 10 cellen). Wij hebben deze uitspraak over de stand van de wetenschap als uitgangspunt genomen. In een vroeger stadium van ontwikkeling kan een embryo nog wel totipotent zijn en daarom is in de definitie, zoals verwoord op pagina 104 van de nota naar aanleiding van het verslag, hier rekening mee gehouden.

De leden van de CDA-fractie vragen de regering om een reactie op de wetssystematiek ten aanzien van PGD. Zij gaan dan uit van de situatie waarin het embryo bij PGD tóch totipotent is en bij de diagnostiek dus een nieuw embryo tot stand komt. Volgens de leden van de CDA-fractie brengt de bedoelde wetssystematiek met zich mee dat PGD dan valt onder het tijdelijk verbod op het creëren van embryo's voor wetenschappelijk onderzoek.

Bij een visie waarin het afsplitsen van een cel van een embryo in het zes- tot tiencelligstadium wordt gezien als het tot brengen van een nieuw embryo, zou deze afsplitsing inderdaad onder het tijdelijke verbod vallen. Wij baseren ons echter op de uitspraken van de Gezondheidsraad, die stelt dat volgens de laatste stand van de wetenschap het embryo in dat stadium niet meer totipotent is.

De leden van de CDA-fractie vragen de regering toe te lichten waarom PGD vanwege het feit dat dit louter een selectietechniek is, wordt geplaatst onder de paragraaf wetenschappelijk onderzoek met te implanteren van embryo's. Zij vragen daarbij in te gaan op de eis – zoals neergelegd in artikel 16, sub c – dat aannemelijk moet zijn dat het met het onderzoek te dienen belang in evenredige verhouding staat tot de bezwaren en risico's voor onder andere het toekomstige kind. Zoals uitvoerig toegelicht in de nota naar aanleiding van het verslag verkeert PGD nog in het stadium van wetenschappelijk onderzoek. Het gaat bij PGD dus om wetenschappelijk onderzoek met te implanteren embryo's. Er is geen reden om aan te nemen dat bij de uitvoering van PGD in Maastricht niet wordt voldaan aan de eis zoals neergelegd in artikel 16, onder c. Zeker niet gezien het feit dat vanwege het experimentele karakter van PGD altijd wordt aangeboden om in een later stadium van de zwangerschap tevens prenatale diagnostiek te ondergaan.

De leden van de CDA-fractie constateren dat in de praktijk soms om PGD wordt gevraagd om een kind te krijgen dat als donor kan dienen voor een ander. Hoewel in de praktijk nog niet op deze vraag wordt ingegaan, vragen zij de regering of het niet wenselijk is een wettelijk verbod in te stellen zodat een duidelijke norm wordt gesteld.

Zoals ook aangegeven in de antwoorden in het verslag van een schriftelijk overleg over de nota «De toepassing van de genetica in de gezondheidszorg» (Kamerstukken II, vergaderjaar 2001–2002, 27 543, nr. 3) achten wij een verzoek om PGD met als primaire reden het toekomstige kind te laten dienen als donor voor een ander kind niet aanvaardbaar. Bij de nieuwe regeling klinisch genetisch onderzoek en erfelijkheidsadvisering zal dan ook het standpunt worden ingenomen dat een dergelijk verzoek niet mag worden ingewilligd. Hiermee wordt een duidelijke norm aangegeven.

Naar aanleiding van de regeling voor kiembaangentherapie die het wetsvoorstel bevat merken de leden van de CDA-fractie op dat zij het merkwaardig vinden dat enerzijds in het wetsvoorstel reeds ruimte wordt geschapen voor onderzoek dat onlosmakelijk een fase bevat waarin embryo's tot stand zullen worden gebracht die niet tot zwangerschap zullen leiden, terwijl anderzijds wordt volgehouden dat niet uitsluitend pragmatische en opportunistische motieven ten grondslag liggen aan het verbod op het kweken van embryo's voor onderzoeksdoeleinden. Zij vragen – anders dan door herhaling van hetgeen in de Tweede Kamer is gesteld – nog eens uit te leggen hoe serieus het tijdelijke karakter van het verbod moet worden beschouwd.

Wij zijn van mening dat wij tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer met overtuiging hebben beargumenteerd waarom er een verbod in het leven wordt geroepen voor speciaal kweken van embryo's voor onderzoek. Nu deze leden er geen prijs op stellen dat wij die argumenten herhalen, rest ons slechts te stellen dat wij dit verbod niet om pragmatische of opportunistische redenen in het leven roepen. Integendeel, wij hadden er ook vanuit kunnen gaan dat de CCMO niet eerder een positief oordeel zou hebben gegeven over een onderzoeksvoorstel waarbij embryo's speciaal zouden worden gekweekt dan wanneer er in de samenleving voldoende draagvlak zou zijn. Die keuze zou veeleer een pragmatische reden gehad kunnen hebben. Wij zijn echter van mening, en wij hebben betoogd waarom, dat er een wettelijk verbod moet zijn. Wij denken dat het niet onwaarschijnlijk is dat over enkele jaren de wetenschappelijke ontwikkelingen weer verder zullen zijn voortgeschreden en toepassingen in de gezondheidszorg concreet in beeld zullen zijn komen. Het draagvlak in de samenleving zal mede door toedoen daarvan naar alle waarschijnlijkheid groeien. Wij gaan ervan uit dat dan wellicht een andere afweging gemaakt zal worden en dat het denkbaar is

dat het dan redelijk is het verbod te vervangen door het stellen van zeer strikte voorwaarden voor onderzoek waarbij embryo's speciaal worden gekweekt. Voor ons is dus zowel het verbod dat in het leven wordt geroepen als het tijdelijke karakter ervan zeer serieus.

De leden van de CDA-fractie constateren dat onderzoek waarbij in de loop van het onderzoekstraject embryo's speciaal zullen worden gekweekt ook onder de reikwijdte van het verbod valt. Zij memoreren het voorbeeld van onderzoek naar het invriezen van eicellen. Deze leden kunnen dit voorbeeld niet rijmen met de ruimte die in het wetsvoorstel op grond van artikel 24, sub g, wordt gecreëerd voor onderzoek van celkerntransplantatie bij mitochondriale aandoeningen, omdat daarbij ook speciaal embryo's moeten worden gekweekt.

Artikel 24, sub g, verbiedt inderdaad alleen wetenschappelijk onderzoek waarbij de kern van menselijke kiembaancellen opzettelijk wordt gewijzigd. Omdat dit niet het geval is bij celkerntransplantatie ter voorkoming van mitochondriale aandoeningen valt die techniek niet onder de reikwijdte van het verbod. Deze leden lijken echter in hun vraag over kiembaangetherapie goed te hebben begrepen dat er een fase is in het traject van ontwikkeling van deze techniek waarbij het nodig zal zijn embryo's speciaal tot stand te brengen (via de celkerntransplantatie-techniek) voor het onderzoek, die dus later teloor zullen gaan. Dit betekent dat die fase van het onderzoek de komende jaren nog niet uitgevoerd zal kunnen worden. De stand van de wetenschap is overigens ook nog niet zover dat die fase al is aangebroken. Er moet eerst nog meer dierexperimenteel onderzoek worden gedaan.

Postmortale voortplanting

De leden van de CDA-fractie stellen terecht vast, dat de regering postume voortplanting niet heeft willen verbieden, maar ook niet volledig heeft willen uitsluiten. Een «nee, tenzij» zal hier in onze opvatting moeten worden gehanteerd bij de beoordeling van de vraag of de belangen van de vrouw en vooral van het toekomstige kind voldoende gewaarborgd zijn (vgl. ook nota naar aanleiding van het verslag, blz. 39).

Onderzoek over het welzijn van kinderen in zo'n situatie geboren is ons inderdaad niet bekend. Dit wil echter niet betekenen, dat de mogelijkheid van postume procreatie met opgeslagen geslachtscellen nu ook moet worden geschrapt, en dus in alle gevallen uitgesloten moet zijn. Dat het kind wordt verwekt nadat de vader is gestorven, is uiteraard een belangrijk gegeven, maar dit behoeft op zich nog niet te betekenen dat de situatie van het een-ouder gezin waarin het kind geboren zal worden en ook verder zal opgroeien, per se en bij voorbaat in strijd met zijn belang moet worden geacht. Vast staat immers wèl, dat het kind bepaaldelijk gewenst is, door de ouder én door de overleden partner.

Uit de schriftelijke en mondelinge gedachtewisseling met de Tweede Kamer hebben wij de conclusie getrokken dat een meerderheid – kennelijk – door onze verdediging van een restrictief op te vatten mogelijkheid van postume procreatie is overtuigd. Voor schrapping was derhalve toen ook aan de zijde van de Kamer geen aanleiding. Daartoe zien wij thans evenmin een goede reden. Die reden is evenmin gelegen in de beoordelingstaak die, zoals de leden van de CDA-fractie stellen, aan de arts wordt overgelaten en opgedrongen. Of het belang van het desbetreffende kind zich al dan niet verzet tegen postume procreatie zal immers een beoordeling van geval tot geval vereisen, in de praktijk door een team waarvan ook een psycholoog deel uitmaakt en dit team zal zich daarbij behalve op beroepsstandaarden, ook kunnen (en moeten) baseren op het protocol, bedoeld in artikel 2, derde lid, van het wetsvoorstel. De artsen zijn dus hier niet geheel aan zich zelf overgelaten. Het is veeleer zo, dat

een «nee-tenzij» praktijk, die thans reeds voorkomt voor het team nader wordt gepreciseerd en in verantwoorde banen wordt geleid. Postume procreatie is in sommige landen verboden. Te noemen zijn onder meer: Oostenrijk, Duitsland en Denemarken. In andere landen is zij wel toegelaten, zoals bijvoorbeeld in België, of wordt toelating overwogen, zoals in Finland en Frankrijk. In Frankrijk wordt een wetsvoorstel behandeld dat evenals hier postume procreatie slechts mogelijk maakt indien er bij leven expliciet toestemming is gegeven. Ook dit gegeven inzake een onderwerp waarover men inderdaad een verschillende opvatting kan hebben, noopt dus niet tot een andere keuze dan welke wij hebben gemaakt.

De leden van de CDA-fractie vragen uit de doeken te doen hoe een arts beslissingen als de onderhavige moet nemen terwijl hij daarvoor niet is opgeleid. Hoe zou de arts bijvoorbeeld moeten constateren dat sprake is van pathologische rouwverwerking, zo vragen deze leden.

Beslissingen als deze worden kunnen en mogen slechts in teamverband worden genomen. Van dat team zal in ieder geval een psycholoog deel moeten uitmaken. In een IVF-kliniek die verzoeken voor postmortale voortplanting wel heeft ingewilligd is de psycholoog in het team gespecialiseerd in rouwverwerking. In de «minimal standard» die de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie (NVOG) zal opstellen (als onderdeel van het instellingsprotocol) zullen uiteraard eisen worden gesteld aan de samenstelling van het team.

Deze leden vragen te verduidelijken welke andere situaties zich kunnen voordoen waarin de kinderwens niet moet worden ingewilligd.

Meer nog dan het geven van voorbeelden vinden wij het van belang te benadrukken dat in deze moeilijke situaties veel verschillende factoren een rol spelen die steeds van geval tot geval in de afweging moeten worden betrokken.

Deze leden vragen vervolgens uit een te zetten hoe wij het ontmoedigingsbeleid concreet willen bevorderen.

Tijdens de plenaire behandeling van het wetsvoorstel is de kwalificatie «ontmoediging» gebruikt als conclusie voor het daar geschetste beleid. Dit beleid is gebaseerd op het nu reeds in de praktijk gehanteerde nee, tenzij uitgangspunt. Bovendien is in de toelichtende stukken bij het wetsvoorstel aangegeven dat instellingen geenszins de plicht hebben om medewerking te verlenen aan postume voortplanting. Het kabinet heeft slechts ruimte willen laten om bij uitzondering in individuele gevallen deze hulp te verlenen. De NVOG heeft inmiddels een werkgroep in het leven geroepen die het standaardprotocol zal gaan opstellen en het CBO gevraagd om begeleiding. In de werkgroep zit een ambtelijk adviseur die de werkgroep kan informeren over de parlementaire behandeling, in het bijzonder met betrekking tot het protocol.

Deze leden vragen tenslotte hoe kan worden voorkomen dat de eis van schriftelijke toestemming voor postmortale voortplanting valse verwachtingen wekt bij nabestaanden.

Als het gaat om situaties waarin een echtpaar samen de wens heeft dat na overlijden van de man zijn kind toch geboren wordt en de man de wens schriftelijk vastlegt, zal de kliniek dit paar goed moeten inlichten over de mogelijkheden en belemmeringen. Deze informatie moet reëel zijn en mag geen valse verwachtingen wekken.

Met betrekking tot ingevroren embryo's vroegen de leden van de CDA-fractie of zij goed begrepen hadden dat het gebruik van de meervoudsvorm in artikel 8 betekent dat één partner geen zeggenschap heeft over in bewaring gegeven embryo's zodat na overlijden van een van de ouders het embryo moet worden vernietigd ondanks het feit dat de overgebleven partner het embryo wellicht voor de eigen zwangerschap of die van een ander wil benutten om vernietiging te voorkomen. De aan het

woord zijnde leden vragen hoe de regering dit rijmt met het respect voor het leven dat als algemeen uitgangspunt wordt gehanteerd.

Naar aanleiding daarvan merken wij op dat uit de formulering van artikel 8 inderdaad voortvloeit dat in de door de leden van de CDA-fractie bedoelde casus overgebleven embryo's niet voor een ander doel mogen worden gebruikt en dus teloor zullen gaan of zullen worden vernietigd zoals het geval is met alle restembryo's die niet voor een ander doel gebruikt mogen worden. Zoals wij eerder hebben gezegd leidt het uitgangspunt van respect voor menselijk leven niet tot absolute normen waarop nooit enige inbreuk zou kunnen worden gemaakt. Was dat het geval, dan zou er een verplichting moeten komen restembryo's in ieder geval te gebruiken voor het tot stand brengen van welke zwangerschap dan ook. Dat zou in strijd zijn met het beginsel van het gezamenlijk beslissingsrecht van de partners over een embryo. Ook in het geval van overlijden van een van hen menen wij aan dat beginsel te moeten vasthouden. Overigens kunnen partners die om de door de leden van de CDA-fractie aangegeven reden niet willen dat na hun overlijden een restembryo verloren gaat, dat voorkomen door reeds bij de in-vitrofertilisatiebehandeling gezamenlijk de gewenste bestemming daarvan te bepalen.

De leden van de CDA-fractie betwijfelen of het niet vernietigen van geslachtscellen indien de donor toestemming heeft gegeven voor het gebruik na zijn overlijden, in overeenstemming is met het wetsvoorstel donorgegevens kunstmatige bevruchting.

Wij hebben, dit in antwoord op hun vragen, onderkend dat het in zulke gevallen uitgesloten is, dat het kind met de donor nader kan kennismaken. Genoemd wetsvoorstel verschaft weliswaar een mogelijkheid om de identiteit van de donor te kunnen kennen, maar beoogt niet om in alle gevallen vervolgens ook betrokkenheid van de donor met het kind mogelijk te maken. Het gaat er in dit wetsvoorstel niet minder, maar ook niet meer om, dan dat het kind kan weten van wie het afstamt. Ook onder de gelding van het wetsvoorstel donorgegevens kunstmatige bevruchting zal het ook in andere situaties kunnen voorkomen, dat de donor, op het moment dat het kind met diens identiteit bekend wordt, inmiddels is overleden en een nadere kennismaking dus niet mogelijk is. Ook zal het kunnen voorkomen dat de donor, wiens identiteit bekend is geworden, op een nadere kennismaking met het kind geen prijsstelt.

Deze leden vragen verder of wij kunnen meedelen of en hoe in de praktijk wordt bewerkstelligd dat de instelling die de geslachtscellen bewaart ook daadwerkelijk en tijdig op de hoogte wordt gesteld van het overlijden van de donor.

KI-klinieken worden niet vaak op de hoogte gesteld van het overlijden van een donor. Veel donoren geven niet of nauwelijks ruchtbaarheid, ook niet in de kring van naasten, aan hun donor-zijn. Als een KI-kliniek contact verliest met een donor wordt het niet gepast geacht vanuit de instelling zelf contact te zoeken. De donaties zijn immers vrijwillig, en het beleid is iedere vorm van druk te vermijden.

Overigens verschilt de situatie in de IVF-klinieken hier uiteraard sterk van. Het beleid is en zal zoveel mogelijk erop gericht moeten zijn de gegevens van de personen van wie embryo's worden bewaard actueel te houden. Het protocol dat de instellingen op basis van artikel 2 moeten hebben, zal expliciet aandacht moeten besteden aan de wijze waarop de herkomst en de bewaring worden vastgelegd in de administratie van de instelling (artikel 2, tweede lid, onder d). Met betrekking tot de informatie aan paren waarvan embryo's zullen worden bewaard zal in het protocol aangegeven moeten worden hoe het paar op de hoogte wordt gesteld van de regels van de wet met betrekking tot postume voortplanting.

Chimère

De leden van de CDA-fractie kunnen de ruimte die artikel 25, sub b, geeft om een chimère tot stand te brengen niet rijmen met het argument dat wij hebben gebruikt voor de onderbouwing van het verbod menselijke embryo's te implanteren in een dier en omgekeerd. Zij vragen waarom dit argument niet geldt voor het tot stand brengen van een chimère die tot stand is gebracht is gebracht met menselijke en dierlijke cellen. Implantatie van een menselijk embryo in een dier en omgekeerd zou kunnen leiden tot de geboorte van een mens uit een dier of een dier uit een mens. In de memorie van toelichting stelden wij al het onwaarschijnlijk te achten dat een weldenkend mens daar ooit toe over zou gaan. Bij nader inzien zou zelfs gezegd moeten worden dat wij ervan uitgaan dat geen wel denkend mens ooit zoiets zou doen. Om niet-weldenkende mensen ervan te weerhouden toch zoiets verwerpelijks te doen is het verbod opgenomen. Het argument dat daarmee willens en wetens natuurlijke barrières zouden worden doorbroken is daarbij gebruikt in een poging het algemene gevoel van onbehagen onder woorden te brengen dat een dergelijke handeling oproept. Met het tot stand brengen van hybriden of chimèren zou inderdaad eveneens een natuurlijke barrière worden doorbroken als deze de kans zouden krijgen zich daadwerkelijk te ontwikkelen. Het wetsvoorstel stelt echter heel duidelijke grenzen aan die ontwikkeling. Een hybride mag zich niet delen, een chimère mag niet verder opgekweekt worden dan veertien dagen – hetgeen naar alle waarschijnlijkheid ook nooit wordt bereikt – en niet in de baarmoeder van een mens of een dier worden geïmplant. Door deze grenzen denken wij een regeling te hebben getroffen die ruimte laat voor belangrijk wetenschappelijk onderzoek dat van betekenis kan zijn voor het verwerven van kennis op het terrein van de ontwikkelingsbiologie en daarmee voor het terrein van de erfelijke en aangeboren afwijkingen.

Commerciële belangen

Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer is toegezegd dat overleg zal worden gepleegd tussen intermediaire onderzoeksorganisaties en de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om te bezien of onderzoeksinstituten ertoe zouden kunnen worden gebracht een gedragscode op te stellen «waarin ook iets staat over de commerciële belangen». De leden van de CDA-fractie vragen welke voornemens zijn ontwikkeld en of bedoeld overleg reeds heeft plaatsgehad, c.q. wanneer dit overleg zal plaatsvinden. Zij vragen of de regering het met hen eens is dat het gewenst is dat een en ander geregeld is voordat het onderhavige wetsvoorstel kracht van wet krijgt.

Met betrekking tot een gedragscode voor onderzoek waarin aandacht wordt besteed aan mogelijke commerciële belangen, heeft eerste ondergetekende de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen verzocht dit in te brengen in het overleg met de intermediaire onderzoeksorganisaties. Dit zal worden gedaan in het reguliere overleg van de minister van OCenW met de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), de Vereniging van Universiteiten (VSNU), en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Overigens hebben die organisaties de afgelopen tijd zelf niet stil gezeten. Eind 2001 verscheen de «Notitie Wetenschappelijke Integriteit», een gezamenlijke productie van KNAW, VSNU en NWO. Deze notitie gaat niet expliciet over commerciële belangen, er wordt meer in het algemeen geschetst aan welke eisen wetenschappelijk onderzoek moet voldoen. Als inbreuken op wetenschappelijke integriteit worden onder meer gezien: door misleiding opdrachten (proberen te) verkrijgen, selectief weergeven van resultaten, presenteren van fictieve gegevens, e.d. Het is aan de Colleges van Bestuur en de besturen van KNAW en NWO om erop toe te

zien dat serieuze vermoedens van schending van wetenschappelijke integriteit aan de orde kunnen worden gesteld. Dat gebeurt in eerste instantie bij een per instelling aan te stellen vertrouwenspersoon. De KNAW richt, in overeenstemming met VSNU en NWO, vervolgens ook nog een Landelijk Orgaan Wetenschappelijke Integriteit (LOWI) op om zich te buigen over geschillen die binnen de instelling niet opgelost worden. Oprichting van het LOWI wordt beschouwd als een maatschappelijk signaal dat onderzoekinstellingen bereid en in staat zijn om gevallen van integriteitschending open te behandelen.

Voor de leden van de VVD-fractie is het de vraag of met het wetsvoorstel wel een voldoende helder en ethisch verantwoord kader is gecreëerd. Nu deze leden het op zich een goede zaak vinden dat de lastige materie een wettelijk kader krijgt, hopen wij hen met onze antwoorden op hun vragen er alsnog van te overtuigen dat het kader helder is en ethisch voldoende is onderbouwd.

Speciaal kweken van embryo's voor ander gebruik dan voortplanting

De leden van de VVD-fractie hebben een aantal vragen bij het verbod op speciaal kweken van embryo's, waarin zij zich overigens in principe kunnen vinden. Zij horen graag meer over de zin van het verbod en over mogelijke alternatieven. Zo vragen zij waarom men niet kan volstaan met zogenaamde «leftover» embryo's, en of het echt nodig is om een regeling te maken.

Er zijn onderzoeksdoeleinden die niet bereikt kunnen worden door gebruik van embryo's die van een IVF-behandeling overblijven. Een sprekend voorbeeld is het onderzoek dat gericht is op het kweken van cellen en weefsels voor transplantatiedoelinden uit embryonale stamcellen. Als dit onderzoek succesvol verloopt, is het vervolgens van belang het onderzoek te richten op methoden waarbij de te transplanteren en weefsels een zo groot mogelijke weefselovereenkomst hebben met de ontvanger, zodat zij niet worden afgestoten. Die weefselovereenkomst zal bereikt kunnen worden door middel van de techniek van celkerntransplantatie. Door de kern van een cel van de ontvanger te transplanteren in een ontkernde eicel zal een embryo kunnen ontstaan dat dezelfde weefseltypering heeft als de ontvanger. Naar alle waarschijnlijkheid zal weefsel dat wordt gekweekt uit de stamcellen van dat embryo door de ontvanger niet worden afgestoten. Bij de techniek van celkerntransplantatie wordt, zij het op een andere wijze, een embryo speciaal tot stand gebracht voor een ander doeleinde dan voortplanting.

Een ander sprekend voorbeeld is het onderzoek naar het invriezen van eicellen. Het uiteindelijke doel van dat onderzoek is de IVF-behandeling minder belastend te maken, omdat er minder hormoonstimulatie plaats behoeft te vinden als men eicellen zou kunnen invriezen, zeker wanneer het zou gaan om onrijpe eicellen die later in-vitro tot rijping worden gebracht. Als dit laatste ook mogelijk zou zijn, zou hormoonstimulatie wellicht geheel achterwege kunnen blijven. Bij deze nieuwe technieken is een fase onvermijdelijk waarin wordt nagegaan of de ingevroren en weer ontdooide, en eventueel in-vitro gerijpte eicel wel te bevruchten is. Het is onverantwoord een dergelijk embryo, als dat inderdaad zou ontstaan ook meteen te implanteren. Er moet eerst in een fase van, nog steeds, preklinisch onderzoek worden nagegaan of de embryo's zich na die ingrijpende handelingen bij de eicel wel goed ontwikkelen. Wellicht moet ook met chromosoomonderzoek worden nagegaan of er niet extra veel chromosoomafwijkingen zijn.

Deze leden suggereren vervolgens dat een regeling niet nodig zou zijn, omdat het misschien niet denkbaar is dat vrouwen bereid zullen zijn om eicellen ter beschikking te stellen voor wetenschappelijk onderzoek. Zou

het niet beter zijn artsen te verbieden vrouwen met hormonen te stimuleren voor een ander doel dan hun eigen voortplanting, zo vragen zij?

Wij kunnen ons voorstellen dat het in de praktijk niet gemakkelijk zal zijn om vrouwen te vinden die hiertoe bereid zijn. In paragraaf 3.3.3 van de memorie van toelichting hebben wij aangegeven dat er twee situaties denkbaar zijn waarin vrouwen eicellen ter beschikking stellen, namelijk in de context van een medische behandeling, bijvoorbeeld een IVF-behandeling, of via een algemene oproep om eicellen af te staan. Beide situaties hebben hun voor- en nadelen. Daarop zijn wij uitvoerig ingegaan. Het verzoek via een algemene oproep is vergelijkbaar met een algemene oproep voor deelname aan medisch-wetenschappelijk onderzoek, zoals dat gebeurt om vrijwilligers daarvoor te werven. Ook in die situatie stelt de proefpersoon zich bloot aan belasting en risico's. Of deze in evenredige verhouding staan tot het doel van het onderzoek moet steeds opnieuw worden afgewogen en door een ethische commissie worden getoetst. Wij zijn van mening dat de risico's niet van dien aard zijn dat er nooit een doel kan zijn dat daarmee in evenredige verhouding staat. De CCMO zal dat uiteindelijk dus moeten afwegen. Wel vinden wij dat het risico van dien aard is dat het nodig is een extra waarborg in het leven te roepen. Ieder individueel geval moet tevens worden voorgelegd aan de lokale ethische commissie, die beoordeelt of het met de terbeschikkingstelling te dienen belang in evenredige verhouding staat tot de risico's en bezwaren van de ingreep bij die vrouw, mede gelet op de omstandigheden waarin die betrokken vrouw verkeert. Wij hebben in die paragraaf ook aangegeven het aanvaardbaar te vinden indien aan een vrouw die toch al een medische behandeling ondergaat, wordt gevraagd eicellen af te staan. Omdat in dat geval er een risico is dat de vrouw gezien de behandelrelatie niet geheel vrij is om te weigeren, is ook in dit geval voor ieder individueel geval de toestemming vereist van de lokale ethische commissie. Onder deze voorwaarden kan ter beschikkingstelling van eicellen naar onze mening verantwoord plaatsvinden, en is het algehele verbod dat deze leden voorstellen niet nodig.

De leden van de VVD-fractie noemen het opnemen in de wet van enerzijds een verbod op speciaal kweken van embryo's en anderzijds een regeling van een toelating onder voorwaarden een juridisch monstrem en niet verantwoord. Zij vragen waarom de regering voor deze constructie heeft gekozen.

Zoals de aan het woord zijnde leden reeds vermoeden, heeft het opnemen in de wet van zowel het verbod in artikel 24 als de toelating onder voorwaarden in de artikelen 9 en 11 te maken met Europese regelgeving. Zoals in de memorie van toelichting en ook tijdens de behandeling in de Tweede Kamer uitvoerig is uiteengezet, bevat het VRMB een verbod op het speciaal kweken van embryo's. Afwijking daarvan is slechts mogelijk indien bij de ratificatie een voorbehoud is gemaakt op basis van bestaande wetgeving. Het is dus niet mogelijk later nog een voorbehoud te maken en zonder wijziging van het verdrag alsnog door wetswijziging een wettelijk verbod op speciaal kweken van embryo's te vervangen door een toelating onder voorwaarden. Aangezien wij niet uitsluiten dat gezien de medische en maatschappelijke ontwikkelingen over enkele jaren het speciaal kweken van embryo's voor therapeutische doeleinden in bepaalde gevallen acceptabel geacht zou kunnen worden, willen wij een daartoe strekkende wettelijke regeling niet bij voorbaat onmogelijk maken. Dat is gelet op het VRMB alleen mogelijk als die regeling nu reeds in de wet wordt opgenomen. Tegelijkertijd worden daarmee de voorwaarden waaronder speciaal kweken mogelijk zou kunnen worden reeds nu vastgelegd zodat aan de ontwikkelingen sturing wordt gegeven. Wij zijn van mening dat deze constructie in de gegeven omstandigheden onvermijdelijk is en delen de kwalificatie van de aan het woord zijnde

leden niet. Overigens zou de constructie kunnen worden gezien als de fasegewijze invoering van een regeling, waarbij de opeenvolgende fases in de wet worden vastgelegd. In die zin is ook geen sprake van een novum.

Creëren (postuum) ouderschap

De leden van de VVD-fractie vragen of de dubbele toestemming die steeds nodig is voor de inplanting van een embryo of geslachtscellen in een vrouw met het oog op het realiseren van een zwangerschap wel voldoende te documenteren valt. Zo is het voorstelbaar, aldus deze leden, dat een paar dat semen of embryo's heeft laten invriezen, gaat scheiden en dat de man een inplanting zou willen tegenhouden. Welke controle-mogelijkheid heeft de arts om de echtelijke status van twee individuen te controleren? Is er niet een gerede kans dat de vrouw – bijvoorbeeld om het haar ex-man moeilijk te maken zal proberen zwanger te worden, zo vragen deze leden.

De casus die deze leden beschrijven betreft niet een geval van postume voortplanting, maar een bijzonder voorval dat plaatsheeft tijdens een traject van IVF-behandelingen waarbij embryo's zijn bewaard voor een volgende behandeling. In dit, naar onze mening, zeer uitzonderlijke geval dat deze leden beschrijven, zal het in de praktijk niet volledig uit te sluiten zijn dat een vrouw een volgende IVF-behandeling ondergaat waarbij bewaarde embryo's worden gebruikt terwijl de relatie reeds is verbroken, zeker niet als de eerste behandeling slechts enkele maanden daarvoor heeft plaats gehad. De kans dat inmiddels de relatie is verbroken is immers maar erg klein.

Overigens moet in het protocol dat de instellingen op basis van artikel 2 van het wetsvoorstel moeten vaststellen aandacht worden besteed aan de wijze waarop geslachtscellen en embryo's worden bewaard en waarop de herkomst en de bewaring worden vastgelegd in de administratie van de instelling. Het ligt dan ook voor de hand dat daarin richtlijnen worden gegeven voor afspraken met de paren over actualisatie van de gegevens.

De leden van de VVD-fractie merken op dat er veel aanhang bestaat voor het standpunt dat het belang van het kind de meest belangrijke en meest beschermwaardige waarde is in het geheel. Deze leden vinden het niet consequent dat het wetsvoorstel toch een opening biedt voor postuum ouderschap.

Wij onderschrijven graag dat het belang van het kind de meest belangrijke en meest beschermwaardige waarde is, indien het om postuum ouderschap gaat. Zoals hiervoor bij de beantwoording van een vraag van de leden van de CDA-fractie, en ook bij de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer is geschied, gaan wij dan ook uit van een «nee, tenzij». Wij willen dus niet in alle gevallen postuum ouderschap uitsluiten, maar dit alleen dan mogelijk maken, indien de belangen van het toekomstige kind ook gewaarborgd zijn.

Deze leden vragen of het eigenlijk wel een medische aangelegenheid is dat mensen ouder willen worden zonder dat er direct een willige partner aanwezig is. Zij vragen of er niet iets voor is te zeggen een meer algemene regeling te maken met betrekking tot een ouderschap in die zin dat deze als medische voorziening onmogelijk wordt. Zij vragen of dat in principe ook niet de bedoeling is, en dat het aan artsen wordt overgelaten om oogluikend uitzonderingen te maken.

Het is inderdaad niet een zuiver medische aangelegenheid eraan mee te werken dat een persoon ouder van een kind wordt terwijl de partner is overleden en dus niet een ouderrol kan vervullen. Bedacht zij dat over de beoordeling van het verzoek, zoals reeds eerder in deze nota aangegeven, zich een team van deskundigen buigt, waarin ook andere disciplines dan de medische zijn vertegenwoordigd. Een standpunt dat erop neer komt

dat mensen die dat zonder medische hulp niet kunnen nooit ouder zouden kunnen zijn, zou wel het einde betekenen van alle mogelijkheden van geassisteerde voortplanting zoals KI en IVF. Wij willen dan ook geen meer algemene regeling voorbereiden die ouderschap dat totstandkomt via een medische voorziening onmogelijk maakt. Het wetsvoorstel heeft deze bedoeling in ieder geval niet, maar bedoeld eerst en vooral het in verantwoorde banen leiden van een («nee-tenzij»-) praktijk die thans reeds voorkomt.

De leden van de VVD-fractie zijn van mening dat doordat in de wet niet echt positie wordt gekozen voor of tegen postuum ouderschap, het erop neer komt dat de arts de zwarte piet krijgt toegeschoven. Het kan, aldus deze leden absoluut niet zo zijn dat men artsen laat toetsen of het in het belang van een kind is om bij een alleenstaande moeder geboren te worden. Zij kunnen dit niet en willen dit niet, aldus deze leden. In het wetsvoorstel wordt duidelijk positie gekozen op basis van het uitgangspunt «nee, tenzij». In de praktijk worden artsen, zoals reeds eerder aangegeven, reeds thans geconfronteerd met een ouderwens zoals hier aan de orde. In een enkel geval buigen zij zich, ondersteund door meer deskundigen, ook nu al over de vraag of de belangen van het kind voldoende zullen zijn gewaarborgd. Wij menen niet dat dit maatschappelijk onaanvaardbaar is. Overigens verlenen lang niet alle klinieken medewerking aan postume voortplanting.

Wij zijn de leden van de PvdA-fractie erkentelijk dat zij grotendeels met instemming hebben kennis genomen van het wetsvoorstel en gaan gaarne in op de door hen over een aantal onderwerpen gestelde vragen.

(Voorlopig) verbod op tot stand brengen van embryo's voor andere doelen dan tot stand brengen zwangerschap

De leden van de PvdA-fractie vragen of de in artikel 5 voorkomende passage « onverminderd artikel 9» in verband met artikel 33 niet zou behoren te worden opgesomd als onderdeel van een artikel dat pas in werking treedt nadat onderdeel a van artikel 24 is vervallen. Aangezien de bewuste verwijzing in artikel 5 zolang artikel 9 niet in werking is getreden, materieel niet tot een andere regeling leidt dan wanneer ook die verwijzing zelf niet in werking zou zijn getreden, is mede gelet op het feit dat de inwerkingtreding van onderdelen van een artikel geen betrekking kan hebben op onderdelen van zinnen, niet gekozen voor opneming in artikel 33.

De leden van de PvdA-fractie constateren voorts dat naar hun mening de wet op het punt van wat wel en niet mag moeilijk leesbaar is omdat de artikelen 9 en 11 regels geven die pas relevant zijn als het verbod van artikel 24 vervalt en omdat de wet in de loop van de parlementaire behandeling bijvoorbeeld op het punt van het wijzigen van genetisch materiaal van kiembaancellen is gewijzigd. Zij vroegen of voor alle betrokkenen voldoende duidelijk is wat wel en niet mag en of de regering voornemens is nadere informatie te verschaffen zowel aan de direct betrokkenen als aan het publiek.

Waar de aan het woord zijnde leden erin slagen in enkele woorden de essentie van de regeling betreffende het speciaal kweken van embryo's weer te geven, namelijk dat de artikelen 9 en 11 pas relevant zijn als artikel 24 is vervallen, menen wij dat het zeer wel mogelijk is duidelijkheid over de regeling te verkrijgen en te verschaffen. Het is niet ongebruikelijk dat men in verband met wijzigingen tijdens de parlementaire behandeling voor een goed begrip van de wet verder moet lezen dan de memorie van toelichting. Overigens is naar onze mening de wet juist minder ingewikkeld geworden door de wijziging betreffende het verbod op

wijziging van het genetisch materiaal van de kern van kiembaancellen. Desalniettemin zal het nodig zijn om informatie ter beschikking te stellen over wat wel en niet mag op grond van het wetsvoorstel. De informatie aan de beroepsgroep zal plaatsvinden bij de verspreiding van het standaardprotocol dat de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie opstelt. Daarnaast is het de bedoeling in het bijzonder voor cliënten van IVF-klinieken en klinieken voor KI een brochure ter beschikking te stellen. De tekst van de brochure die ter gelegenheid van de indiening van het wetsvoorstel bij het parlement reeds is uitgegeven (ter kennisneming bij deze memorie van antwoord gevoegd), waarin de hoofdlijnen van de wet op duidelijke en begrijpelijke wijze zijn samengevat, zal daartoe worden aangepast. Verder zullen wij nagaan op welke wijze via internet adequate algemene informatie ter beschikking kan worden gesteld voor het algemene publiek.

De aan het woord zijnde leden gaan verder nog in op artikel 32, tweede lid. Zij konden wel enig begrip daarvoor opbrengen maar hadden toch behoefte aan een nadere toelichting. Zij vroegen of het argument dat het eenvoudiger is om op toekomstige ontwikkelingen in te spelen als de wet bij koninklijk besluit kan worden aangepast niet veel vaker geldt dan in dit geval en wilden weten waarom afgezien van verdragsrechtelijke argumenten in dit geval voor deze formule is gekozen en in andere gevallen niet.

Naar aanleiding daarvan merken wij op dat het argument voor de gekozen methode (thans in artikel 33) niet is gelegen in de eenvoud van deze methode van wetsaanpassing op zichzelf, maar in het feit dat het VRMB juridisch tot deze methode dwingt. Het is derhalve ook niet mogelijk om voor de argumentatie van deze keuze in vergelijking met andere wetgeving van de verdragsrechtelijke aspecten af te zien. Zonder de eerder besproken artikelen 18 en 36 van het verdrag zou onze opvatting dat op termijn de tijd rijp zou kunnen worden voor opheffing van het verbod op speciaal kweken van embryo's niet nu en op deze wijze in de wet behoeven te worden vastgelegd. Overigens zouden wij de gekozen methode niet willen kenschetsen als een constructie waardoor de wet bij koninklijk besluit kan worden aangepast, omdat het koninklijk besluit immers alleen betrekking heeft op het tijdstip van inwerkingtreding van de wijziging, terwijl de inhoud daarvan reeds in de wet zelf is vastgelegd en bovendien het parlement bij de vaststelling van het tijdstip van inwerkingtreding is betrokken.

Verdrag/internationale context

De leden van de PvdA-fractie vragen, mede aan de hand van jurisprudentie of andere juridische literatuur, een nadere onderbouwing waarom de voorgestelde regeling met betrekking tot het vervallen van artikel 24a en een voorbehoud bij artikel 18, tweede lid, van het VRMB verenigbaar is met het verdrag. Zij zouden verder graag zien dat wordt ingegaan op de verhouding van Nederland tot andere landen in relatie tot het VRMB. Naar aanleiding van deze vraag mogen wij in de eerste plaats verwijzen naar ons antwoord op de vragen van de leden van de CDA-fractie over het verdrag. In aanvulling daarop merken wij op dat ons behalve jurisprudentie ook geen andere juridische literatuur over dit onderwerp bekend is. Het maken van een voorbehoud bij de ratificatie, als bedoeld in artikel 36, eerste lid, VRMB is zoals gezegd mogelijk indien bestaande nationale regelgeving niet in overeenstemming is met een bepaling van het verdrag. Dit betekent voor Nederland dat een voorbehoud bij artikel 18, tweede lid, kan worden gemaakt vanaf het moment waarop de Embryowet van kracht is. Nederland heeft dan geldend nationaal recht dat niet volledig in overeenstemming is met het verdrag, omdat immers de wet op termijn ruimte laat voor het speciaal tot stand brengen van

embryo's voor wetenschappelijk onderzoek. Ten behoeve van de verdedigbaarheid van het voorgenomen voorbehoud hebben wij naar aanleiding van het advies van de Raad van State in artikel 33 van het wetsvoorstel alsnog een horizonbepaling opgenomen. Volgens die bepaling zal in ieder geval binnen vijf jaar na de inwerkingtreding van het verbod een voordracht moeten worden gedaan voor een besluit tot vaststelling van de datum waarop het algehele verbod komt te vervallen en wordt vervangen door een beperkte toelating van het speciaal tot stand brengen van embryo's. Wij hebben daarom geen twijfel over de houdbaarheid van de voorgestelde regeling in het licht van het verdrag. Tot nu toe hebben 30 landen het verdrag ondertekend, waarvan 11 ook tot ratificatie zijn overgegaan. Tot dusverre zijn ten aanzien van artikel 18, tweede lid, geen voorbeholden gemaakt. Zoals gezegd volgt van de andere landen die ratificatie van het verdrag overwegen, waarschijnlijk ook België dezelfde weg als Nederland: ook daar bestaat het voornemen eerst tot aangepaste wetgeving te komen om daarna op basis daarvan een voorbehoud bij artikel 18, tweede lid, van het verdrag te maken dat in overeenstemming is met de huidige opvattingen ter zake. Van een geïsoleerde positie die alleen door Nederland wordt ingenomen, lijkt dus geen sprake. Overigens verwachten wij dat ook internationaal gezien zich de komende jaren een ontwikkeling zal aftekenen waarbij ook elders een genuanceerdere visie ontstaat op de afweging tussen bescherming van het embryo en de mogelijkheden tot verbetering van de medische zorg ten behoeve van patiënten die anders niet geholpen zouden kunnen worden. De in dit wetsvoorstel vastgelegde grenzen voor gebruik van speciaal gekweekte embryo's en de daarover gevoerde discussies geven ons land de gelegenheid op die ontwikkeling ook invloed te hebben.

De leden van de PvdA-fractie memoreren dat bij de schriftelijke en mondelinge behandeling in de Tweede Kamer al uitvoerig is stilgestaan bij de vraag hoe deze wet zich verhoudt tot internationale ontwikkelingen, wetgeving elders en het VRMB en het ontwerp protocol inzake bescherming van embryo en foetus. Zij vragen of zich nieuwe ontwikkelingen hebben voorgedaan en of wij in elk geval willen ingaan op besprekingen in het Europees Parlement/Raad van Europa over menselijke genetica en therapeutisch klonen.

In de krap vier maanden die zijn verstreken zijn er inzake het ontwerp-Protocol inzake embryo en foetus geen nieuwe ontwikkelingen geweest. De werkgroep die het door deze leden genoemde protocol voorbereidt, is in die tijd niet bij elkaar geweest.

Er is veel commotie geweest over het rapport Fiori. Het rapport vormde de afsluiting van het één jaar durende onderzoek van de Tijdelijke Commissie «Menselijke genetica en andere nieuwe technologieën in de moderne geneeskunde». Gedurende de behandeling in het Europees Parlement zijn er aan het oorspronkelijke document dat een beleids-neutrale terreinverkenning bevatte, vele verstrekkende en uiterst restrictieve amendementen toegevoegd die dan ook geleid hebben tot gealarmeerde reacties van genetici en wetenschapsorganisaties. Zo heeft het Nederlandse Forum Genetica, Gezondheid en Gezondheidszorg een verontruste brief gestuurd die veel meer spoorde met het door ons in het onderhavige wetsvoorstel neergelegde beleid. Het voor de uiteindelijke stemming voorliggende rapport was met de vele aangenomen amendementen voor het Europees Parlement kennelijk niet aanvaardbaar: het werd op 29 november 2001 met 37 stemmen voor, 316 tegen en 47 onthoudingen heeft verworpen.

Voorts valt te melden dat in de vergadering van de EU-Onderzoekraad van 10 december 2001 politieke overeenstemming is bereikt over inhoud en budget van het zesde Kaderprogramma voor Onderzoek, Technologische Ontwikkeling en Demonstratie (2002–2006). Daarbij is men het ook eens geworden over een aantal onderzoekactiviteiten die uitgesloten zullen zijn

van EU-financiering, bijvoorbeeld reproductief klonen. De tweede lezing van het EP loopt thans nog.

De leden van de PvdA-fractie willen graag vernemen of inmiddels al een protocol met minimum standaards is ontwikkeld om te gebruiken bij de beoordeling van de vraag of in een individueel geval medische hulp moet worden gegeven aan postume voortplanting. Zij zouden graag meer vernemen omtrent de vraag hoe het belang van het kind in dit soort gevallen beoordeeld wordt.

Zoals ook aangegeven in antwoord op een vergelijkbare vraag van de leden van de CDA-fractie kunnen en mogen dit soort beslissingen slechts worden genomen in teamverband. Van dat team zal in ieder geval een psycholoog deel moeten uitmaken, bij voorkeur een psycholoog die gespecialiseerd is in rouwverwerking. In de minimumstandaard zullen eisen moeten worden gesteld aan de samenstelling van het team. Waar het hier ten diepste om gaat is of het belang van het toekomstige kind voldoende is gewaarborgd. Van gewicht, maar op zich uiteraard niet van beslissende betekenis is dat het kind door twee personen – ouder en overleden partner – gewenst is. Dan komt het vervolgens vooral aan op een waardering van de mogelijkheden van de overlevende ouder. En daarbij is bepaald van belang, dat kinderen ook in één-oudergezinnen kunnen opgroeien en gedijen op een niet mindere maar wel andere wijze dan bij het «complete» gezin.

De Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie heeft inmiddels een werkgroep in het leven geroepen die het standaardprotocol zal opstellen dat op grond van artikel 2, derde lid, onder f, in ieder geval regels moet bevatten met betrekking tot gebruik van geslachtscellen en embryo's na overlijden. Het CBO zal de werkgroep begeleiden.

Deze leden memoreren het voorbeeld, dat in de Tweede Kamer is genoemd, van een ouderpaar dat twee kinderen wil en waarvan de man aan een ernstige ziekte overlijdt voor het tweede kind verwekt is. Zij vragen of wij van oordeel zijn dat in die situatie het zonder meer in het belang van het nog niet verwekte kind is dat het alsnog op de wereld komt als product van postume voortplanting.

Vanzelfsprekend zijn wij niet van oordeel, dat indien een ouder graag twee kinderen wenst en de man overlijdt voordat het tweede kind verwekt is, het tweede kind zonder meer alsnog op de wereld zou moeten komen. Wij gaven immers aan, dat beoordeeld moet worden of het belang van het toekomstige kind ook voldoende is gewaarborgd.

Deze leden vragen vervolgens of wij in willen gaan op de vraag of er enige ervaring is met het welzijn van kinderen die op deze manier zijn verwekt en om nog andere voorbeelden te geven van situaties waarin postume voortplanting na afweging van alle betrokken belangen aan de orde zou kunnen zijn.

Onderzoek over het welzijn van na het overlijden van een «ouder» verwekte kinderen is ons niet bekend. Maar dit wil, als eerder in deze memorie aangegeven, niet betekenen, dat postume procreatie nu maar onmogelijk moet worden gemaakt. Zoals ook geantwoord op een zelfde vraag van de leden van de CDA-fractie vinden wij meer nog dan het geven van voorbeelden het van belang te benadrukken dat in deze moeilijke situaties veel verschillende factoren een rol spelen die steeds van geval tot geval in de afweging moeten worden betrokken.

De leden van de fractie van GroenLinks stellen allereerst een aantal vragen die het maatschappelijk draagvlak voor dit wetsvoorstel betreffen. Naar aanleiding van onze opmerking in de memorie van toelichting dat «indiening bij de Tweede Kamer zeker een sterke impuls zal geven aan de maatschappelijke discussie» vragen deze leden of maatschappelijke discussie niet vooraf behoort te gaan aan (voorgenomen) wetgeving. Vóór indiening van het wetsvoorstel is een belangrijk thema van het

wetsvoorstel, namelijk de vraag of in het wetsvoorstel speciaal kweken van embryo's al of niet zou moeten worden toegelaten, aan een groot aantal maatschappelijke organisaties voorgelegd. In de memorie van toelichting zijn de uitkomsten van die consultatie weergegeven. Met de uitkomsten hebben wij rekening gehouden en vervolgens het wetsvoorstel ingediend. Zoals in deze memorie van antwoord ook is aangegeven in antwoord op een vraag van de leden van de CDA-fractie zijn wij er toen niet alleen vanuit gegaan dat de indiening op zich een sterke impuls zou geven aan een maatschappelijke discussie, maar hebben wij ook actief geprobeerd die op gang te brengen. In de brochure die ter gelegenheid daarvan is opgesteld is aangegeven dat deze werd uitgebracht om mensen met belangstelling voor het onderwerp te informeren en discussiestof te geven en met de zo verworven achtergrondkennis discussies in de Tweede Kamer gemakkelijker te kunnen volgen. In de vijftien maanden die lagen tussen de indiening van het wetsvoorstel en de plenaire behandeling was er ruim gelegenheid voor organisaties en burgers om hun mening te kennen te geven. Wij zijn niet van mening dat iets dergelijks alleen maar kan vóór indiening van een wetsvoorstel.

Voorts hebben deze leden de indruk dat tot op heden het publieke debat over thema's van het wetsvoorstel beperkt is gebleven tot een kleine kring van maatschappelijke organisaties. Zij vragen hoe breed een maatschappelijk debat over de thema's van het wetsvoorstel is gevoerd en of dit vergelijkbaar is met het in ons land gevoerde maatschappelijk debat over xenotransplantatie of met in Duistland gevoerde debatten over vergelijkbare thema's.

Ondanks dat wij ons, zoals gezegd, actief gericht hebben op maatschappelijke organisaties die belangstelling zouden kunnen hebben voor het onderwerp, bleek er inderdaad slechts beperkt animo om het onderwerp bij de achterban onder de aandacht te brengen of een debat te organiseren. De reikwijdte van het debat is dus beperkter dan de reikwijdte van de door deze leden genoemde debatten.

Embryo's voor wetenschappelijk onderzoek

De regering neemt zich voor, zo vervolgen de leden van de fractie van GroenLinks, op termijn het verbod op speciaal kweken van embryo's op te heffen. Dit zal het geval zijn als daarvoor voldoende maatschappelijk draagvlak is ontstaan. Met welk instrumentarium zal de regering dit draagvlak vaststellen, zo vragen zij, en waar ligt de grens tussen voldoende en onvoldoende maatschappelijk draagvlak.

Wij merken op dat dit kabinet niet het voornemen heeft het bewuste verbod over een aantal jaren op te heffen. Wij willen slechts voorkomen dat de mogelijkheid daartoe niet bij voorbaat vanwege verdragsrechtelijke bepalingen is uitgesloten; wanneer het algehele verbod rijp is voor vervanging door een beperkte toelating onder strikte voorwaarden, is ter beoordeling aan het dan zittende kabinet en de dan gekozen volksvertegenwoordiging. Een belangrijk punt daarbij zal inderdaad zijn in hoeverre er dan sprake is van een maatschappelijk draagvlak voor het «opofferen» van embryo's ten behoeve van veelbelovende, anders niet mogelijke, verbeteringen van de medische zorg. Het ligt voor de hand dat dan, evenals nu is gebeurd, door middel van overleg met de betrokken maatschappelijke groeperingen wordt nagegaan hoe de opvattingen in de maatschappij liggen. Het bepalen van de grens tussen voldoende en onvoldoende draagvlak vindt uiteindelijk plaats bij de besluitvorming in het parlement.

Vervolgens stellen de leden van de GroenLinks-fractie nog enkele andere vragen zijn van mening dat niet omstreden alternatieven voor het kweken van stamcellen met het oog op transplantatie een morele uitweg zouden

kunnen bieden aan sommige groeperingen die op ethische gronden gebruik van embryo's verwerpen. Zij vinden dat om een zuivere politieke afweging over voorliggend wetsvoorstel te kunnen maken het duidelijk moet zijn of er reële alternatieven bestaan voor het winnen van embryonale stamcellen voor transplantatiedoeleinden. Zij vragen of het juist is dat de Gezondheidsraad pas na de behandeling van dit wetsvoorstel in 2002 een advies gaat uitbrengen over mogelijke alternatieven als het verkrijgen van stamcellen afkomstig van volwassenen. Voor de politieke afweging is naar onze mening vooral van belang dat zolang een wettelijke regeling ontbreekt, er in feite geen rem zit op door de maatschappij ongewenst geachte handelingen met embryo's en geslachtscellen, of, anders gezegd, dat het embryo nu wettelijke bescherming ontbeert. Dat kan en moet zo snel mogelijk veranderen. Wij zijn het derhalve niet met deze leden eens dat het voor een politieke afweging duidelijk moet zijn of er reële alternatieven zijn voor het gebruik van embryonale stamcellen voor transplantatiedoeleinden.

De artikelen 9 en 11 van het wetsvoorstel bevatten ten aanzien van het gebruik van speciaal gekweekte embryo's een belangrijke clausule. Het gebruik van uit embryo's gekweekte cellen voor transplantaties respectievelijk van speciaal gekweekte embryo's voor wetenschappelijk op het terrein van de transplantatiegeneeskunde mag slechts plaatshebben indien de transplantaties respectievelijk het wetenschappelijk onderzoek niet kunnen worden verricht dan met gebruikmaking van speciaal gekweekte embryo's. Dit wil dus zeggen dat zodra er daadwerkelijk alternatieven zijn er daarvoor moet worden gekozen.

Het advies van de Gezondheidsraad zal inderdaad pas verschijnen na de behandeling van dit wetsvoorstel. Het advies is overigens ook niet gevraagd in de context van dit wetsvoorstel, maar in de context van een debat over xenotransplantatie en wel ter uitvoering van de motie van de heer Van der Vlies, waarin de regering werd verzocht te zoeken naar alternatieven voor xenotransplantatie.

Naar aanleiding van diverse rapporten die in Amerika en Engeland zijn uitgebracht¹ lijkt in eerste instantie nu wel het volgende gesteld te kunnen worden:

- stamcelonderzoek staat nog in de kinderschoenen
- naast dierexperimenteel onderzoek is onderzoek met humane cellen essentieel
- stamcellen kunnen gevonden worden in embryo's, foetussen, navelstrengbloed, volwassenen
- het is nog niet duidelijk van welke soort stamcellen het meest te verwachten is.

In de rapporten wordt de conclusie getrokken dat onderzoek gedaan moet worden met zowel embryonale als met adulte stamcellen.

Deze leden vragen of het gegeven dat in de toekomst steeds minder restembryo's zullen voorkomen een overweging is geweest om op termijn speciaal tot stand brengen van embryo's voor onderzoek mogelijk te maken.

Dit is geen overweging geweest. Zoals ook in antwoord op een vraag van de leden van de VVD-fractie is aangegeven zijn er vormen van onderzoek die niet kunnen worden verricht met restembryo's. Als het daar als voorbeeld genoemde onderzoek naar het invriezen van eicellen ooit succesvol zou zijn, zal er eerder een situatie ontstaan dat er bij IVF minder embryo's overblijven.

Deze leden vragen vervolgens of wij het noodzakelijk achten om met het oog op mogelijke onwenselijke belangenverstremgeling, instellingen voor IVF en stamcelonderzoek te scheiden?

De doelstelling van de door deze leden genoemde instellingen zijn zo verschillend dat het niet voorkomt dat IVF en stamcelonderzoek in één instelling plaatsvindt.

---

¹ Nuffield Council on Bioethics. Stem cell therapy: the ethical issues. Londen 2000. Chief medical officer's expert group. Stem cell research: Medical progress with responsibility, 2000.

NIH, Stem Cells: Scientific Progress and Future Research Directions. Opportunities and Challenges: a Focus on Future Stem Cell Applications, 18 juli 2001.

Committee on the biological and biomedical applications of stem cell research. Stem cells and the future of regenerative medicine. National Academy Press, 2002.

Status van embryo

Deze leden vragen of het verbod op het toepassen van geslachtskeuze-technieken zich ook uitstrekt tot onderzoek naar deze mogelijkheid. Dat is inderdaad het geval. Alle handelingen op dit terrein waarbij bij patiënten een geslachtskeuzetechniek wordt toegepast vallen namelijk, met uitzondering van die bedoeld in het tweede lid, onder het verbod van artikel 26.

De leden van de GroenLinks-fractie vragen vervolgens of de 14-dagengrens als grens waarbij onderscheid zichtbaar wordt tussen de cellen waaruit het individu zich zal ontwikkelen en de cellen waaruit de zwangerschapsondersteunende weefsels ontstaan niet discutabel is. Is die grens niet een soort gemiddelde? Zijn er geen embryo's waarbij dit onderscheid eerder zichtbaar is? Valt het zichtbaar worden van het onderscheid zonder uitzondering binnen de gestelde wettelijke grens? In antwoord op vragen van de leden van de CDA-fractie zijn wij hiervoor reeds uitgebreid ingegaan op de reden voor de keuze van de veertien-dagengrens. Of er variatie is in het tijdstip van het zichtbaar worden van het onderscheid hebben wij niet kunnen nagaan. Het is ook slechts een aanname dat dit tijdstip in-vitro hetzelfde zal zijn als in de baarmoeder. Het is niet ondenkbaar dat het nooit zal lukken om een embryo-in-vitro zo lang in leven te houden.

Vervolgens vragen de leden van de GroenLinks-fractie of de regering hun stelling onderschrijft dat deze wet niet aan eventuele Europese wet- en regelgeving getoetst kan worden omdat wetgeving op het terrein van de bio-ethiek uitsluitend een zaak is van de individuele EU-lidstaten. Zo ja, betekent dit dan dat harmonisatie van Europese wetgeving op dit terrein niet aan de orde is, aldus deze leden.

Het EU-verdrag biedt geen expliciete grondslag voor het vaststellen van bindende harmoniserende maatregelen op het terrein van het wetsvoorstel, zodat op grond daarvan toetsing en harmoniserende werking van regelgeving van de Europese Unie niet aan de orde zijn. Harmoniserende werking gaat wel uit van het VRMB, dat in het kader van de Raad van Europa is vastgesteld en zeker ook als Europese wetgeving moet worden gezien.

De leden van de GroenLinks-fractie voelen zich in een moeilijke positie omdat zij kunnen instemmen met het gebruik van restembryo's, maar twijfels hebben om op voorhand akkoord te gaan met het op termijn mogelijk maken van het tot stand brengen van embryo's voor onderzoek. Zij stellen daarom nog vragen met betrekking tot het tijdstip voor een wettelijke regeling met betrekking tot het kweken van embryo's voor onderzoek en voor het bekrachtigen van het VRMB, bijvoorbeeld over vijf jaar.

Uitstel van een regeling met betrekking tot het speciaal kweken van embryo's die geen algeheel en definitief verbod op dat punt bevat, is in het licht van het VRMB slechts mogelijk als ook de goedkeuring van het verdrag wordt uitgesteld. Alleen dan heeft de nationale wetgever over vijf jaar nog de ruimte voor vaststelling van een wettelijke regeling die van het verdrag afwijkt. Omdat Nederland daardoor onnodig lang niet te kennen zou geven de andere in het verdrag vastgelegde verworvenheden te onderschrijven, zijn wij geen voorstander van een jarenlang uitstel.

De leden van de fractie van D66 hebben met belangstelling kennis genomen van het wetsvoorstel en kunnen zich zeer wel vinden in de uitgangspunten. Ook kunnen zij op zich de daaruit voortvloeiende gedachtegang volgen dat onderscheid moet worden gemaakt naar gelang van de herkomst en bestemming van embryo's, maar zij vragen zich af of

dat onderscheid geen gekunsteld karakter heeft. Immers indien het gebruik van embryo's voor bepaalde doeleinden legitiem is, valt naar hun mening moeilijk in te zien waarom de herkomst van de embryo's vervolgens beslissend is voor dat legitieme gebruik. De aan het woord zijnde leden trekken daarbij een vergelijking met de Wet foetaal weefsel op grond waarvan voor het gebruik van foetaal weefsel geen onderscheid wordt gemaakt tussen weefsel dat ter beschikking komt als gevolg van een spontane abortus en weefsel dat ter beschikking komt bij een abortus provocatus. Is, zo vragen zij zich af, door in te stemmen met het gebruik van embryo's voor bepaalde doeleinden in feite niet de Rubicon reeds overgestoken en dus de herkomst niet meer relevant te noemen voor het gebruik. Kan de regering tegen die achtergrond een nauwgezette poging doen het bedoelde onderscheid nader te verklaren of is de verwijzing naar de door de PvdA-fractie genoemde emotionele en intuïtieve overwegingen daarvoor de enige grondslag.

Naar aanleiding daarvan merken wij het volgende op. De essentie van het in het wetsvoorstel gemaakte onderscheid tussen restembryo's en speciaal gekweekte embryo's is niet dat er verschil zou zijn tussen die embryo's zelf maar dat er verschil is tussen de handelingen die aan het ontstaan ervan ten grondslag liggen. Restembryo's ontstaan als gevolg van een handeling die als zodanig niet wordt verboden. Afgezet tegen het uitgangspunt van menselijke waardigheid en respect voor menselijk leven is het naar onze mening acceptabel als die embryo's worden gebruikt voor medische doeleinden. Speciaal gekweekte embryo's ontstaan als gevolg van een handeling die wij voorshands afkeuren en die in het wetsvoorstel dan ook wordt verboden. Daaruit -en niet uit de overweging dat het ene embryo meer bescherming verdient dan het andere- vloeit voort dat ook het gebruik van speciaal gekweekte embryo's wordt verboden. Zo zou als abortus provocatus in Nederland geheel was verboden ook het gebruik van foetaal weefsel afkomstig van abortus provocatus niet zijn toegestaan. Het zou op zijn zachtst gezegd merkwaardig zijn als bij een algeheel verbod van abortus provocatus een wettelijke regeling zou worden getroffen betreffende toestemming en andere voorwaarden voor gebruik van het desbetreffende foetaal weefsel.

Die situatie verandert niet wezenlijk als het algehele verbod op speciaal kweken van embryo's wordt vervangen door een regeling waarbij speciaal kweken alleen voor beperkte doeleinden wordt toegelaten. Dat die doeleinden beperkter zijn dan die gelden voor het gebruik van restembryo's vloeit voort uit het feit dat wij speciaal kweken van embryo's als een grotere inbreuk beschouwen op het uitgangspunt van respect voor menselijk leven en dat daarom zoveel mogelijk willen beperken. In die situatie geldt echter evenzeer dat voor de handeling die aan het ontstaan van het embryo ten grondslag ligt en voor het gebruik van dat embryo dezelfde beperkende voorwaarden behoren te gelden. Ook dan vloeien de beperkingen echter niet voort uit de gedachte dat het ene embryo meer bescherming verdient dan het andere.

In de door de leden van de D66-fractie gebruikte termen betekent dit dus dat wij voorshands willen voorkomen dat het leger der wetenschappers de Rubicon oversteekt en willen bereiken dat als de tijd daarvoor rijp is, de oversteek alleen is toegestaan aan speciale eenheden voor speciale operaties.

Postmortale voortplanting

De leden van de fractie van D66 houden een tweetal passages uit de nota naar aanleiding van het verslag naast elkaar en menen uit de eerste – op blz. 38 van de nota – een «ja, mits» – benadering te mogen afleiden. Op blz. 39 van de nota (en ook eerder in deze memorie) hebben wij uitdrukkelijk aangegeven een «nee, tenzij» benadering te willen volgen. Dit hebben wij tijdens de plenaire behandeling van het wetsvoorstel door

Tweede Kamer opnieuw benadrukt. Dat inwilliging van de hulpvraag niet zou moeten plaatsvinden als zulks een groot risico op ernstige schade voor het kind met zich zou brengen moet worden gezien als een minimumvoorwaarde, als het aangeven van een uiterste grens.

De leden van de fractie van D66 spreken de stellige verwachting uit dat een verzoek van een wens-ouder wiens partner is overleden, om met een nieuwe partner gebruik te maken van geslachtscellen afkomstig van de overledene, of van een embryo dat mede tot de overledene te herleiden is zal worden geweigerd onder verwijzing naar het belang van het toekomstige kind. Zij vragen op grond van welke argumenten kan worden aangenomen dat alsdan de belangen van het toekomstige kind zodanige schade oplopen dat een dergelijke afweging in alle redelijkheid gemaakt kan worden, zeker wanneer de overleden partner met deze mogelijkheid heeft ingestemd.

Het ligt inderdaad voor de hand om aan te nemen dat het verzoek van een wens-ouder wiens partner is overleden, om met een nieuwe partner een kind te krijgen van de oude partner niet spoedig zal worden ingewilligd. Zoals bij de hiervoor beantwoorde vraag van deze leden reeds is aangegeven, geldt in alle gevallen een «nee-tenzij» uitgangspunt. De bepalingen van het wetsvoorstel verzetten zich weliswaar niet tegen deze mogelijkheid, maar in de praktijk zal de afweging van het belang van het kind er veelal toe leiden dat een dergelijk verzoek niet wordt ingewilligd. Het is overigens in geen enkele situatie op zich reeds voldoende dat de overleden partner met de ter beschikkingstelling heeft ingestemd, zodat dit niet reeds een voldoende reden kan zijn.

De leden van de D66-fractie vragen of zij het goed hebben begrepen dat met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de komende vijf jaren het aantal ter beschikkingkomende restembryo's toereikend zal zijn voor wetenschappelijk onderzoek en of het denkbaar is dat die situatie ook na vijf jaren nog steeds aanwezig zal zijn. Is er dan wel een noodzaak het verbod van artikel 24, onder a, te laten vervallen? Het is op zich niet uit te sluiten dat na vijf jaar het draagvlak nog niet in voldoende mate aanwezig is, zo stellen deze leden. Zij vragen of het dan niet aangewezen is aan te sturen op verlenging van het verbod.

Zoals kan blijken uit het antwoord op een vraag van de leden van de VVD-fractie kan niet worden gesteld dat er de komende vijf jaren voldoende embryo's zijn voor het wetenschappelijk onderzoek dat uit wetenschappelijk oogpunt wenselijk wordt geacht. Sommig onderzoek kan niet worden verricht met restembryo's. De wetenschap is niet de enige invalshoek van waaruit de wenselijkheid of onwenselijkheid van opheffen van het verbod op speciaal kweken van embryo's wordt gezien. Het maatschappelijk draagvlak wordt ook in de overwegingen betrokken. Indien over vijf jaar de tijd nog niet rijp wordt geacht voor opheffing van het verbod kan het tijdstip voor inwerkingtreding daarvan bij koninklijk besluit op een latere datum worden gesteld. De termijn van vijf jaar is immers alleen een termijn waarbinnen de voordracht voor het desbetreffende koninklijk besluit moet worden gedaan.

Genetisch onderzoek en embryotechniek stellen de leden van de fracties van de SGP en de ChristenUnie voor indringende vragen. Zij betreuren het ontbreken van een normatief toetsingskader en vragen wat daarvan de reden is. Het wetsvoorstel kan naar hun mening op termijn verstrekkende gevolgen hebben voor mensen met een verstandelijke handicap en in een normatief kader zou helder verwoord kunnen worden dat deze mensen in onze maatschappij altijd welkom zijn en dat gehandicapt zijn niet mag worden beschouwd als een gebrek of ziekte die te allen tijde bestreden en uitgebannen hoort te worden. De leden van deze fracties vragen zich voorts af of het gevaar voor wetenschappelijke verzakelijking

niet in de hand wordt gewerkt doordat in het wetsvoorstel eerst wordt uitgegaan van de stand van de wetenschap, terwijl pas daarna ethische overwegingen aan de orde zijn.

Naar aanleiding daarvan merken wij op dat van de kant van de regering bij de schriftelijke en bij de mondelinge behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer diverse malen is uiteengezet welke uitgangspunten aan het wetsvoorstel ten grondslag liggen. Wij mogen deze leden bijvoorbeeld verwijzen naar de Inleiding van de nota naar aanleiding van het verslag. Daarin hebben wij met zoveel woorden uitgesproken dat centrale uitgangspunten zijn de menselijke waardigheid en respect voor menselijk leven in het algemeen, maar dat wij ook rekening willen houden met andere waarden zoals genezing van zieken of bevordering van hun gezondheid, het welzijn van onvruchtbare paren en het welzijn van het toekomstige kind. Daarin hebben wij ook met zoveel woorden uitgesproken dat in de samenleving die ons voor ogen staat altijd plaats is voor mensen met een geestelijke of lichamelijke handicap die ook altijd aanspraak kunnen blijven maken op bijzondere zorg en bescherming van de overheid. Daarin hebben wij eveneens met zoveel woorden uitgesproken dat een mensvisie waarin geluk wordt afgemeten aan alleen materiële verworvenheden en de mening postvat dat mensen met een handicap de last van het bestaan bespaard zou moeten worden, zich niet verdraagt met de morele grondslag van onze samenleving.

Wij begrijpen uit de opstelling van deze leden dat zij de in het licht van deze uitgangspunten in het wetsvoorstel gemaakte keuzes niet delen. Dat moge zo zijn, maar dit betekent niet dat daarbij door ons geen normatief kader gehanteerd zou zijn terwijl evenmin staande kan worden gehouden dat ethische overwegingen ondergeschikt zijn gemaakt aan de stand van de wetenschap.

Deze leden vragen of bij de ethische bezinning het biologische feit is meegewogen dat de ontwikkeling van een embryo vanaf de conceptie tot de geboorte en continue ontwikkeling is waarin geen duidelijke breuk of een bepaald moment is aan te wijzen.

Dit biologische feit is inderdaad meegewogen. Dit mag ook blijken uit het antwoord op de vraag van de leden van het CDA over de veertiendagengrens. Voor het kabinet is het moment van implanteren wel een moment waarop er iets fundamenteels verandert, omdat op dat moment er een kans ontstaat dat het embryo tot mens zal uitgroeien. Daarom geeft het wetsvoorstel aan die embryo's verdergaande bescherming.

De leden van de fracties van de SGP en de ChristenUnie vragen voorts hoe wij een verdere vertechnisering van de voortplanting en een verdergaande verinstrumentalisering van het beginnend menselijk leven denken te voorkomen.

Wat betreft het wetsvoorstel merken wij op dit op verschillende wijzen grenzen stelt aan het gebruik van geslachtscellen en embryo's. Verder bevat het wetsvoorstel een systeem voor tijdige signalering van nieuwe ontwikkelingen op dit terrein waardoor in een vroegtijdig stadium daarover discussie en zo nodig politieke besluitvorming kunnen plaatsvinden. Wij menen dat daarmee een adequate bijdrage wordt geleverd aan het tegengaan van een ontwikkeling als door de aan het woord zijnde leden gevreesd.

De leden van de fracties van de SGP en de ChristenUnie zijn verontrust dat het menselijk embryo enerzijds wel wordt beschouwd als intrinsiek waardevol en beschermwaardig op grond van het vermogen uit te groeien tot een mens, maar anderzijds de morele status van het embryo niet gelijk wordt gesteld aan die van een mens. Geeft dat niet alle ruimte voor ongeoorloofde handelingen met beginnend menselijk leven, zo vragen zij. Onstaat niet, zo vragen deze leden, het risico dat als dit

geaccepteerde praktijk wordt (ethisch gerelateerd aan het begrip «vermogen tot» er een sterke druk komt op eliminatie van dát menselijk leven dat niet voldoet aan bepaalde «vermogens tot»)? Omdat wij het beginsel van absolute beschermwaardigheid van het embryo vanaf het prilste begin niet delen, zijn in onze visie meer handelingen met embryo's geoorloofd dan in de visie van de aan het woord zijnde leden. Ook het wetsvoorstel houdt echter niet in dat embryo's vogelvrij blijven en trekt wel degelijk een grens tussen wat wel en wat niet geoorloofd is. Als de aan het woord zijnde leden suggereren dat er een sterke druk komt op eliminatie van menselijk leven dat niet voldoet aan bepaalde vermogens, hebben zij blijkbaar een andere regeling dan de thans aan de orde zijnde voor ogen. Overigens zijn wij geschokt door de woorden die deze leden in dit verband gebruiken. Tenslotte merken de aan het woord zijnde leden op dat experimenten met embryo's worden uitgevoerd met als argument de mogelijkheden voor de gezondheidszorg. Zij wijzen op minder ethisch belaste alternatieven zoals onderzoek naar stamcellen uit bloedcellen in navelstreng en beenmerg. Moet hieruit niet geconcludeerd worden dat het argument van de mogelijkheden voor de gezondheidszorg bij experimenten met embryo's blijkbaar niet het eigenlijke belang is, vragen zij. Wat betreft de ontwikkeling van verschillende alternatieve therapeutische mogelijkheden op dit terrein en de stand van zaken daarbij verwijzen wij naar onze eerdere antwoorden op de vragen van de leden van de CDA-fractie. Het ontgaat ons waarop de aan het woord zijnde leden doelen als zij suggereren dat verbetering van de medische zorg niet het eigenlijke belang zou zijn bij medisch-wetenschappelijk onderzoek met embryo's.

De Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,
E. Borst-Eilers

De Minister van Justitie,
A. H. Korthals